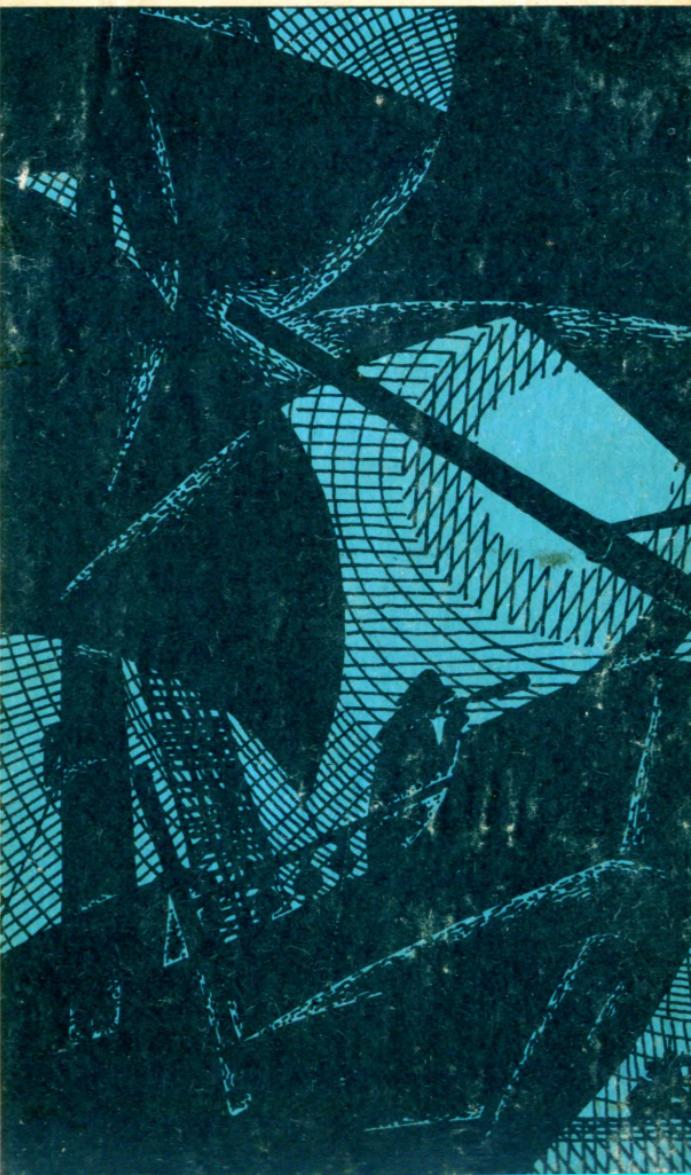

ЄВГЕН ФЕДОРОВСЬКИЙ

СВІЖИЙ ВІТЕР
ОКЕАНУ

ЄВГЕН ФЕДОРОВСЬКИЙ

СЕРІЯ «ПРИГОДИ. ФАНТАСТИКА»

**ЄВГЕН
ФЕДОРОВСЬКИЙ**

**СВІЖИЙ ВІТЕР
ОКЕАНУ**

Повість

**Для середнього та старшого
шкільного віку**

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1980

P2
Ф 33

В динамичной, острожанетной повести Евгения Федоровского «Свежий ветер океана» рассказывается о научных поисках документов и карт экспедиции русских мореплавателей под руководством Беллинсгаузена — Лазарева, которая первой открыла шестой континент — Антарктиду.

Переклад з російської
Віри Кульової

Малюнки
Георгія Філатова
та Ростислава Безп'ятова

Перекладено за виданням:
«Іскатель», № 3, 1976.

Ф 70803—063
М206(04)—80 196—80 4803010102

© Видавництво «Веселка», 1980, переклад
українською мовою, ілюстрації

ВІД АВТОРА

В основі цієї повісті — справжня доля пошуків і знахідок Михайла Івановича Белова — доктора історичних наук, автора багатьох праць з історії географічних подорожей, про землепрохідців минулого, складні проблеми, що поставали перед людьми, які освоювали нові краї.

Учасник Великої Вітчизняної війни, неутомний дослідник, організатор складних розкопок у далеких куточках Заполяр'я М. І. Белов чимало років працював над історією відкриття Антарктиди. У фундаментальній праці «Перша російська антарктична експедиція 1819—1821 рр. і її звітна навігаційна карта» він довів усьому світові, що першими відкрили шостий континент кораблі «Восток» та «Мирний», якими командували Ф. Ф. Беллінсгаузен і М. П. Лазарев.

У повісті я вважав своїм обов'язком іти строго за фактами. Побоюючись що-небудь перекрутити, я дотримувався трактовок праці М. І. Белова, а також справжньої історії дешифровок, експертиз, доказів, наведених ученим у цій праці. З цієї ж причини я дослівно навів листи членів експертної комісії, оскільки точність наукового документа в таких публікаціях вважаю не менш важливою, аніж захопливість сюжету й правдивість вчинків героя.

Розділ перший

ДАВНО ЗАОРАНІ ОКОПИ...

РЕФЛЕКС МЕТИ

Головін ліктями розгріб землю, вмостиився якомога зручніше і підніс до очей бінокль. Наблизився глинястий пологий, глянсовий від дощу пагорб, оточений ріденським частоколом дротяних загороджень. По іржавих консервних бляшанках, що їх викидали німці, можна було визначити ламані лінії окопів, кулеметні гнізда, дзоти, замасковані поспіхом і невміло. Гітлерівці ще не навчились ховатися в землю. Із-за пагорба стирчали голі, прихоплені кригою гілляки кленів і в'язів. Вони затуляли напіврозбиті коробки будинків із чорними провалами вікон.

Низько, немов підбитий літак на вимушенну посадку, сунули сірі хмари. Вітер чіплявся за березові кілки, за колючий дріт, злісно посвистував, завивав, провіщаючи близькі холоди.

За будинками в парку стояв Великий Катерининський палац — прекрасні кімнати й зали, розкішна Камеронова галерея...

Головін був там до війни, коли було вповні сонячне спекотливе лі-

то, запам'ятає ходи й виходи, але зараз усе стислося, потъмяніло, і це боляче кольнуло серце.

Він знат, що багато яких цінностей вивезти звідти не встигли і тепер усе може загинути: людство назавжди й безповоротно втратить частку своєї культури.

Знат він і те, що в колишніх господарських прибудовах палацу, в коморах і підвалах, була захована частина військового морського архіву XVIII й XIX століття.

Якби Головіна спитали про його останнє найбільше і єдине бажання, він би відповів — зазирнути в цей архів. Заради цього він віддав би свій хліб, мерзнув би, пішов би на вірну смерть. Архів був мрією його життя. Точніше, не весь архів, а ті документи, що залишилися від великої подорожі Беллінсгаузена і Лазарєва в Антарктиду — материк тоді ще зовсім невідомий.

Дід Головіна замолоду служив на крейсері «Імператор Павел». Він помер перед самісінькою революцією і залишив величезну бібліотеку. Змалечку його онук приохотився до книжок. Від них віяло духом просмолених канатів, вилинялими на тропічному сонці вітрилами, тугим вітром ревучих широт. Це були рідкісні старовинні книги про кораблі та піратів, далекі землі і морські бої.

З пожовклих сторінок дивились на хлопчика гравюри некоронованих королів піратів: Генрі Моргана, Джона Ейвері, Джеймса Плантеяна й Аруджа, Френсіса Дрейка і Джорджа Кліффорда. В уяві дитини вимальовувався романтичний образ флібустьєрської республіки Ліберталії, Країни Свободи. Мо-

лодого Головіна полонили відвага і мужність людей, які поривали з традиціями епохи.

Коли Лев Головін подорослішав, його захопила епоха великих географічних відкриттів, далекі походи вітрильних кораблів у чужі землі, океани й моря. В кабінеті, окрім книг, зберігались речі — хронометри, секстанти, китові вуса, величезні мушлі, моделі фрегатів і кліперів. Ці предмети зберігали дух морської романтики.

Особливо хвилювали дідові щоденники. Наприкінці свого життя старий Головін зацікавився відкриттям Антарктиди. Він збирав усі більш чи менш важливі відомості, що стосувалися походів у південні моря. Матеріали дід систематизував, розносив по картах, робив нотатки. Він намагався викладати новини по-діловому сухо і грунтовно, як бойові рапорти, та інколи збивався з безпристрасного тону, і тут відкривалось його справжнє обличчя — бунтівника і бродяги, невгамового спречальника і тонкого мисливця. Він ніколи не думав щось публікувати, а писав для себе, для вдосконалення, як він висловлювався, власної душі.

«XV і XVI століття... — читав Головін онук. — Європа звільнялася від важких пут інквізиції й середньовіччя. Географи знову звернули погляд до пізнання свого дому. На перших картах світу в районі Південного полюса була вказана велика міфічна земля — Терра інкогніта Аустраліс. Палкі картографи Відродження вважали, що вона лежить у помірному поясі, і малювали незліченні багатства. Чимало морських експедицій загинуло на шляху до неї. За два-три сторіччя

знання про Південну Землю не просунулись далеко вперед. Ще у XVIII столітті про неї міркували не більш обґрунтовано, аніж у період Відродження, хоч на той час була відкрита Австралія. Саме після відкриття Австралії зросла наполегливість у досягненні Південної Землі. Завершивши географічні відкриття в інших частинах світу, моряки дедалі частіше й частіше почали звертати погляд до південних широт.

XVIII століття реєструє три більш-менш великі спроби просунутися в Антарктиду. Це передусім французькі експедиції Буве (1739 р.) і Кергелена (1771—1774 рр.). Вони не мали якихось важливих результатів. Перша дійшла до 54 градусів 10 хвилин південної широти, друга відкрила острів, який Кергелен назвав Землею Спustoшення. Тільки третя експедиція Джеймса Кука, що шукала Південну Землю з помірним кліматом, проникла далеко на південь, за сімдесят паралель. Двічі Кук підходив до південного крижаного континенту, від материка його відокремлювали лише 108 миль. Урешті-решт він дійшов сумного висновку, що біля Південноого полюса, можливо, й лежить крижаний континент, але відкриття його не дасть людству якої-небудь користі».

«Спускайте вітрила...» — із сарказмом зауважував дід.

«Та Куку не вдалося поховати питання про Південну Землю, — писав він далі. — На початку наступного століття англійські й американські промисловці хмарою сунули в південні моря. Час від часу вони повідомляли про відкриття ними нових островів, ба-

гатих на морського звіра. Вже самого цього було досить, щоб знову постало питання про Південний полюс, про більш ретельне дослідження південних морів і з'ясування — що ж, нарешті, знаходиться південніше широти, якої досягнув Кук,— море чи континент?

Це було основне завдання російської антарктичної експедиції Беллінсгаузена — Лазарєва. За два роки плавання у водах Антарктики був зібраний величезний матеріал спостережень. Найбільше морське починання дало не тільки важливі наукові результати, а й увінчалось видатним географічним подвигом. Росіяни відкрили Антарктиду!»

«Проте Морське міністерство, як це часто трапляється у нас, росіян, не оцінило належним чином наукових результатів експедиції і на багато років затримало видання дуже важливих матеріалів її, — сердито писав дід.— Клопотання відпустити кошти на видання праці Микола І залишив без уваги. Чез три роки Беллінсгаузен знову звернувся до Головного морського штабу. Він просив випустити у світ хоч би 600 примірників, щоб «труди були відомі». Голова вченої ради Логін Іванович Голенищев-Кутузов зробив приписку цареві, що «може статися і мало вже не сталося, що вчинені капітаном Беллінсгаузеном знайдення, через те, що вони невідомі, зроблять честь іноземним, а не нашим мореплавцям».

Після багатьох зволікань цар зволив видати працю в 600 примірниках. Але поки рукопис був у роботі, його так зредагували горе-редактори, що, за словами Михайла Лазарєва,

«нарешті вийшла в світ найбезглаздіша розповідь про досить цікаву із багатьма небезпеками пов'язану подорож». І це через 11 років після великого відкриття!..

«На наше горе, оригіналу рукопису Беллінсгаузена й Лазарєва, а також навігаційних карт і шкантцевих /вахтових/ журналів шлюпів «Восток» та «Мирний» розшукати не вдалося. Слід гадати, що вони втрачені назавжди...»

Останні слова, сказані дідом, добре запам'ятались молодому Головіну.

Можливо, ця обставина й визначила його долю. Він не дуже засмутився, коли через зір не потрапив до військово-морського училища. Він вступив до університету. У перших же вступних лекціях російської морської історії професор Шведе говорив приблизно те саме, про що писав і дід:

«Обставина, що до цього часу не знайдено вахтових журналів і справжньої навігаційної карти, використовується за кордоном. Не дуже охайні в науковій суперечці люди намагаються принизити заслуги російських моряків, ставлять під сумнів сам факт відкриття ними шостої частини світу. Можливо, серед вас знайдуться ті, хто зуміє покласти край усім недомовкам та фальсифікаціям, струсне порох століття і відшукає речові докази російського подвигу...»

У вісімнадцять років Головін сформулював програму свого майбутнього, поставив собі за мету розшукати все, що стосувалося першої антарктичної експедиції. Це було непросто, але труднощі мало хвилювали молодого Головіна. Він не збирався дивувати світ, а

хотів, як казав Ібсен, жити в ньому. Основне було — почати...

У нього виробився «рефлекс мети», відчутний так само владно, як потреба птаха літати або намагання риби пливти проти бурхливої течії. Він навіть виписав у щоденник слова великого Павлова: «Рефлекс мети — основна форма життєвої енергії кожного з нас. Життя тільки того прекрасне і сильне, хто все життя прагне до мети, яка постійно досягається, але ніколи не досяжна... Все життя, всі його поліпшення, вся його культура стають рефлексом мети, робляться людьми, що прагнуть до тієї чи іншої поставленої ними в житті мети».

Усі вільні дні перших трьох років навчання в університеті Лев Головін витратив на пошуки документів в історичних архівах, аж до справ III відділення кабінету його імператорської величності, на дослідження більш чи менш відомих опублікованих праць про експедицію Беллінсгаузена. І коли він почав підбиратися у військово-морському архіві до періоду першої четверті минулого століття, почалася війна. Пішов у діючу армію батько — інженер Кіровського заводу. А незабаром призвали і Льва. Його направили на короткі курси військового училища. Через три місяці в петлицях гімнастерки зачервоніли кубики молодшого лейтенанта.

Перед відправленням на фронт Лев заїхав до морського архіву. Гітлерівці вже піджодили до Ленінграда. 424-й піхотний полк 126-ї німецької дивізії з району Шліссельбурга прорвався до Дудергофських висот біля ленінградських передмість. Пізніше з показань

полонених Головін дізнався, що командир 6-ї танкової роти обер-лейтенант Даріус у цей момент радиував у штаб: «Я бачу Петербург і море». Начальник оперативного відділу 1-ї танкової дивізії підполковник Венк зрозумів: його Даріус досяг позначки 167 на карті, вершини Голої гори. Ленінград лежить у нього біля ніг, варто тільки простягти до нього руку.

Фашисти з важких гармат уже почали обстрілювати місто. В небі висіли «месершміти» і «юнкерси». Бійці комендантського взводу витягали з напівзруйнованих сховищ архіву ящики з документами, вантажили їх на полуторки. На подвір'ї метушився заступник начальника архіву майор Попов. Військовий історик Попов свого часу віддав багато сил організації морського архіву. Завдяки старанням цього трохи сум'ятливого, дивакуватого, розумного чоловіка були збережені величезні цінності під час лихоліття громадянської війни, в голодні й холодні зими Петрограда. Він любив опікати захоплених людей і, звичайно, одразу пізнав Головіна.

— Бачите, що тут коїться?! — крикнув Попов Головіну, не відповідаючи на його привітання.

— Боюсь, що архіву евакуюватися не вдасться...

— Певна річ.— Попов підбіг до Головіна, витер носовиком піт, розмазав по обличчю сажу.— А ви на фронт?

Головін кивнув.

— За годину там будете... На трамваї, прости господи.

— Я поки що маю час. Може, вам допомогти?

— Та ви впали, як манна небесна! — зрадів майор. — Своїх людей мало. Третю добу не спимо. Треба закінчiti опис. Архів розвозимо куди як. Самi розумiєте, не кожному таке можна довірити.

— Ну, ви ж мене знаєте, Анатолію Васильовичу.

— Не знав би, не просив. Ось вам зошит, пишіть...

Цілий день Головін допомагав складати опис архівного майна. Умовними позначками він помічав, куди який роздiл направляється. За каталогом Головін знав шифр роздiлу, що відносився до 1812—1822 рокiв, i аж здригнувся, коли боєць вигукнув напис на ящиках:

— Вісімнадцять тисяч двiстi тридцять два дрiб дев'ятнадцять. Індекс «сiм»!

18232/19 включав саме тi документи, якi потрiбнi були Головiну i до яких вiн не встиг добрatisя.

Папери цього роздiлу, вагою не менше п'яти тонн, направлялися в загадковий пункт «сiм».

Попов простежив за поглядом Головiна, здогадався:

— А-а, перша антарктична... Цiлком можливо, що саме тут зберiгається те, що ви шукаєте.

Головiн знизав плечима й вiдвернувся:

— Тепер це мало кому треба. Та й невiдомо, чи доживемо...

— Повиннi дожити,— Попов вихопив iз широких флотських штанiв портсигар, по-

стукає цигаркою об срібну кришку.— Який там індекс?

— Сім.

— По секрету. Це Великий Катерининський палац у Пушкіні.

— Спасибі, Анатолію Васильовичу!

— Не падайте духом, юначе,— Попов прікурив, ковтнув диму.— Мету ви поставили потрібну. Хочу, щоб після війни повернулись до неї.

...І от тепер, ледве піднявшись над брусвером, молодший лейтенант Головін стежив у бінокль за німецькими траншеями, що оточували колишній царський палац. Чи добралися фашисти до архівів? Тільки зараз Головін усвідомив, який дорогий час, що швидко спливав. Його неможливо ні повернути назад, ні берегти, здаючи надлишки в архів, і брати, як буде необхідність. На думку спали слова Сенеки. Стародавній мудрець казав, що «все не наше, а чуже. Тільки час — наша власність. Природа надала нам можливість вололіти тільки цією вічно плинною і непостійною річчю. Її може відібрati у нас кожний, хто цього захоче... Люди анітрохи не цінують чужого часу, хоч він єдина річ, яку неможливо повернути назад при всьому бажанні. Я поводжуся, як люди марнотратні, але акуратні,— веду рахунок своїм витратам. Не можу сказати, щоб я нічого не втратив, але завжди усвідомлюю, скільки я втратив, і яким чином, і чому...»

А втратити все було так просто. Можливо, від Беллінггаузена не лишилось ніяких документів. Тоді даремними виявляться всі хвилювання, мета стане хибною, а риск

невиправданим. Навіть страшніше, ніж риск. Риск завжди обмежений часом, відрізком його. А тут марно піде все життя, все найкраще, що є,— майбутнє, талант і надії.

Все може загинути й зараз. Ударить снаряд, і згорять у вогні всі папери, до яких так і не добрався колишній студент, а нині командир взводу, який наполовину складається з ополченців, озброєних лише трьохлінійками.

Над палацом здійнялися клапті паперу. Головін притиснувся до окулярів, намагаючись збегнути, що там сталося. Папери покружляли в повітрі й опустились. Ними бавився вітер.

ТУРБОТИ БАРОНА БУДБЕРГА

Нащадок прибалтійських баронів Отто Ойген Будберг опинився під Ленінградом волею милостивої і легковажної долі. У 1921 році він разом із батьком репатріювався з Латвії в Німеччину, через чотири роки вступив до рейхсверу, потім у званні майора в складі 22-ї танкової дивізії вермахту підкоряв Бельгію, Францію, Грецію, Югославію. В першому ешелоні наступаючих військ його дивізія йшла на Ленінград, увірвалася в Пушкін.

Будберг був голомозий, із жовтуватим сухим обличчям, погордливо стиснутими губами. Непропорційно довгий тулуб і короткі ноги робили його постать потворною, але товариші по службі не сміли кепкувати — Отто Будберг терпіти не міг глузувань. Кривди,

як усі неповноцінні люди, ні кому не прощав. Ще в рейхсвері він примкнув до колишнього сфрейтора і майбутнього вождя рейху, швидко засвоїв прийоми фашистів. Його старання помітили. В дивізії Будберг став чимось на зразок політичного емісара нацистської партії. Командування ставилося до нього з деяким побоюванням і робленою шанобливістю, як до всіх функціонерів партійних загонів СС.

Коли було захоплено місто Пушкін, Будберг влаштував з цієї нагоди мітинг. Зал Катерининського палацу був переповнений. Погасло світло, і на екрані з'явився орел із свастикою в кігтях. Побігли кадри боїв, знятих у Прибалтиці,— авіаційна «карусель», затоплення російського транспорту німецькою субмариною, полонені червоноармійці, руїни Нарви...

Потім у залі спалахнули прожектори й освітили трибуну, накриту бордовим оксамитом. З'явився Будберг у парадному мундирі із залязним хрестом.

— Солдати й офіцери рейху! — добре поставленим голосом почав Будберг, витримав паузу і взяв трохи вище.— У ці дні, коли німецькі війська, що не знали поразок, підійшли до обох російських столиць, почали збуватися мрії фюрера, який дав клятву раз і назавжди покінчiti з більшовизмом. Петербург ви бачите у свої біноклі. Це місто колись було моїм рідним містом. Я тут народився, виховувався. За бездоганну службу російським царям більшовизм поズавив нашу сім'ю всього, що вона мала. Замолоду нелегким було мое життя. Поне-

віряючись, бідуючи, я відкрив урешті-решт просту й сумну істину: на цьому світі важко бути німцем.

Будберг помовчав, очікуючи, коли вщухне гомін у залі, викликаний його останніми словами.

— Важко тому, що німців усі утискають, переслідують, ненавидять. А чому, за що? Тому, що від природи німці трудолюбиві, здібні, заповзятливі, розумні, дисципліновані. Німецьку музику виконують у всіх концертних залах світу. Німецьких учених шанують у всіх країнах. Хіба самому тільки Рентгену не зобов'язані своїм здоров'ям мільйони людей? На тронах майже всіх держав-монархій, серед них і російської, сиділи нащадки німецьких династій і князівських родів. Немає надійніших і вірніших чиновників та робітників, аніж німці. Нас не люблять за те, що ми добрі. Нам заздрять тому, що ми розумніші, здібніші, енергійніші за інших. І, заздрячи, відмовляють нам у всьому, що складає наші життєві інтереси. Німецькому народові тісно в його європейському життєвому просторі, і його основне завдання — розширитися, придбати нові території, де б надлишок населення Німеччини міг оселитися і знайти застосування прекрасним властивостям національного характеру.

Отто Будберг пройшовся по сцені й вигукнув:

— Уже чимало років ми живемо в тісноті й тисняві! Надто багато народу в надто маленькій країні. Через нестачу простору неімущи люди почали переважати в Німеччині. Маси вбогих, озлоблених селянських онуків

під керівництвом роздратованих і по-марксистському мислячих ремісників вдалися в інтернаціональну маячню замість того, щоб у новій боротьбі завоювати свої національні права.

Він викинув суху довгу руку і мало не закричав:

— Огляньтесь довкола себе, подумайте про онуків! У такій тісноті німці не можуть рости й розвиватися! Вам, молодому поколінню, фюрер вклав у руки меч. Так добудьте ж цим мечем для німців територію й покінчіть із червоними!..

Останні слова Будберга заглушив грім оплесків. Усім здавалося, що Ленінград от-от здастеться, що фельдмаршал фон Бок візьме Москву, що війна закінчиться такою самою перемогою, як у Польщі, Франції, Данії, Бельгії, на Балканах, і солдати стануть на зимові квартири в північній російській столиці.

Після мітингу Будберг наказав викликати свого помічника лейтенанта Лаубаха. Коли той зайшов і виструнчився біля дверей, Будберг якийсь час ще стояв під вікном, не повертаючи голови. Лаубах обережно кашлянув, затуливши рота рукою. Будберг не звернув уваги, вдавши, що цікавиться стінами Федоровського музею із зірваною банею й зруйнованою Білою вежею.

— Починаючи війну з Росією,— нарешті, розтягуючи слова, промовив Будберг,— фюрер ставив собі за мету не тільки підкорити росіян, а й знищити їх як націю. Ви добре знаєте це.

— Так точно, — труснув білявим чубчиком

ком Лаубах, вирячивши на шефа сині коров'ячі очі.

— Але знаєте абстрактно, так би мовити, теоретично... А конкретно вам би слід було поміркувати.

— Я готовий,— не дуже впевнено сказав Лаубах.

— Це значить знищити, стерти з лиця землі все, що становить національну гордість росіян. Треба витруїти в них пам'ять! Народ без історії, без минулого — вже не народ, а стадо, яким легко керувати з допомогою батога. Все, що вони робили досі, повинне стати нашим надбанням.— Будберг рукою обвів мармурові колони й білосніжні погруддя царів і полководців.— Відтепер усе це повинне стати надбанням Німеччини. А те, чого ми не зможемо вивезти, просто-напросто зруйнуємо. Фюрер має намір із Ленінграда зробити пустелю...

Будберг пройшовся по кабінету, мерзлякувато повів плечима:

— Однак стає холоднувато. Накажіть денщику затопити камін.

За хвилину Лаубах повернувся з денщиком. Солдат приніс дрова й велику пачку паперів, щоб розпалювати.

— Що це?— Будберг носком чобота розворушив папір і підняв аркуш із царським орлом.— Так це ж папери адмірала де Траверсе! Ви, звичайно, не чули про такого, пане лейтенанте?

— Це ім'я мені не знайоме,— підтверджив Лаубах.

Будберг дозволив собі всміхнутися краєчком губ.

— Росіяни називали його Іваном Івановичем. Колись він був прихильником короля, після французької революції втік у Росію. Тут почав із головного командира чорноморських портів. Спочатку привів до занепаду Чорноморський флот, а потім і весь флот узагалі. Це коли був морським міністром.

— Росіянам рідко щастило на розумних начальників,— зауважив Лаубах.

Будберг повернувся до денщика:

— Максе, звідки ви принесли ці папери?

— З підвала, пане майоре. Хлопці розворушили там цілий склад таких паперів.

Будберг виразно глянув на Лаубаха:

— Негайно забороніть це робити, лейтенанте! Якщо ми говоримо про знищення, то це не означає, що повинні перетворювати на попіл усе поспіль.

Будберг підняв ще кілька аркушів гербового паперу, швидко пробіг очима:

— Немає сумніву, росіяни залишили тут морський архів. Німеччині він може знадобитися, як і Бурштиновий кабінет у тутешньому палаці. Ви почали його демонтаж?

— Так. Солдати пакують його в ящики¹.

— Архіви — це та сама пам'ять. Вона зберігається не в кірці сірої речовини, а в документах. За ними, цими архівами, ми доведемо нащадкам свою правоту. Ви це засвоїли, лейтенанте?

¹ Отто Ойген Будберг — безпосередній винуватець пограбування в Пушкіні Великого Катерининського палацу, організатор викрадення відомої Бурштинової кімнати, досі не знайденої. Цей акт вандалізму він здійснив разом із лейтенантом Зольмс-Лаубахом, що діяв за його наказом і під його керівництвом.

Лаубах притис руки до стегон.

— На жаль, мені нема коли зараз турбуватися архівами. А колись я з інтересом вивчав історію Росії.

— У вас така освіта! — вирішив підлестилися Лаубах, що вже звик до просторікувань шефа, і Будберг клюнув на цей гачок, самовдоволено кивнув головою:

— Свого часу я захоплювався працями Гобіно, Лапуха, Вольтмана, Шпенглера і Фрейда. Звичайно, не проминув і вчення Дарвіна про роль природного відбору. В жорстокій боротьбі за існування виживали тільки сильні нації. Ви помітили, лейтенанте, що в ті часи, коли гинули імперії Accірії і Вавілона, германці вже бачили зорю своєї історії. Великий Рим, підкоривши Елладу, поширив свою могутність на всю Європу, Північну Африку та провінції Азії. Здавалось, не було сили, щоб подолати його залізні легіони. В Римі не сприймали всерйоз напівдиких племен германців. Та саме ці племена зруйнували велику державу. Тільки в жилах цих племен текла гаряча молода кров завойовників. Сини біблійного Яфета знайшли своє ідеальне втілення в германцеві. І ми повинні підняти ім'я германця на своєму прапорі.

Лаубах переступив ногами, немов застояний кінь, рипнув паркет.

Майор Отто Будберг різко повернувся до лейтенанта:

— Вам не до снаги маленький екскурс в історію?

— Що ви, пане майоре! — вигукнув Лаубах. — Я солдат і готовий виконати будь-який ваш наказ.

— Окрім беззаперечної готовності, ви повинні зрозуміти загальні ідеї.

— Я розумію...

— Ви вільні.— Будберг сухо попрощається й подумав: «Цей баварський нетопир ні біса не зрозумів. Та й не тільки він. У молодого покоління німців забетонували мізки. Де дух, де світогляд? Фюрер, на жаль, недооцінює цього фактора. Для держави керівною повинна стати ідея, а не наказ! Марксисти добре засвоїли це, стверджуючи, що, коли ідея оволодіває масами, вона стає матеріальною силою. З ідеєю легко, зручно і вигідно жити...»

Будберг відчинив двері й покликав денщика:

— Максе, принесіть із підвалу ще паперу, поки його не замкнув Лаубах!

«Цікаво подивитись, що там ще залишилося...»

КАПІТАН ЗУБКОВ ТА ІНШІ

До самісінької темряви Головін спостерігав за лінією німецьких окопів. Особливої активності гітлерівці не виявляли. Судячи з того, як ревли трактори й гуркотіли дошки, вони підвозили будівельні матеріали. Мабуть, споруджували дзоти, укріплювали глиняні стіни окопів, збираючись перебути в них зиму, аж поки голод зморить усіх ленінградців.

Неподалік тихо й скupo перекидалися словарями солдати бойової охорони:

— Вдома як?

— Живі наче.

— А мої там залишились.

— Невже близько?

— Я по цей бік дроту, вони по той...

Головін зацікавився, спустився з бруствера і підійшов до бійців:

— Хто з вас тутешній?

— Я, товаришу мслодший лейтенант,— подав голос молоденький солдат у новій, необношеній шинелі. З-під каски виглядав п'ятачок носа і пухлі, обкидані застудою губи.— Кондрашов мое прізвище. Олексій.

— У Пушкіні жили?

— Атож. Тут у мене батько з дідом лишились, а мати із заводом евакуювалася.

— Батько хто?

— Інвалід після громадянської, а дід зовсім неходить.

— Будинок далеко?

Кондрашов витягнув тонку шию:

— О-о-он біля верби...

«А можна ж що-небудь придумати», — зрадів Головін і пішов порадитися до командаира роти.

Капітан Зубков вечеряв. На круглому столі стояв казанок із рідкою ячмінною кашею і кухоль чаю.

— Даруйте, зайду пізніше,— знітився Головін.

— Заходь, коли прийшов. Їв?.. А все одно голодний. Нікітичу, організуй!

Ординарець поставив поряд другий казанок і поклав ложку.

— З чим прийшов?

— У мене довга розмова, Олексію Сергійовичу,— промовив Головін, прилаштовуючи шапку на колінах.

— Говори.

Зубков не був кадровим військовим. Правда, у січні сорокового року він трохи повоював із білофіннами в добровільному лижному батальоні, але обморозився, і його комісували з армії. Працював він у районному комітеті Тсоавіахіму, і звання йому присвоїли за посаду. Лівий бік його обличчя спотворював сивуватий рубець. Головін соромився дивитися на цей рубець, але погляд сам по собі зупинявся на ньому.

— У підвалах Катерининського палацу у вересні наші перевезли морський архів. Зараз його захопили німці. Звичайно, вони пустять його за вітром. А це величезна цінність, Олексію Сергійовичу! Архів треба врятувати.

— Ну і що тепер?

— Рятувати треба.

Зубков вивів ложкою візерунки на столі, помовчав.

— Інших справ по горло, Левку... Боюсь, нічого не вийде.

— Не можна ж лишати архів на загибель!

Капітан пошкріб ложкою на дні казанка, зібрах крихти і вкинув у рот.

— Поміркуємо так... Напиши докладний рапорт, обґрунтуй. Я передам комбатові, а той далі. Можливо, когось він і зачепить. Сам же помалу спостерігай, думай, що робити.

— Дякую, Олексію Сергійовичу.— Головін з радістю потиснув лікоть Зубкова.

— Нема за що. Як я розумію, хтось у штабі повинен зацікавитися. Все-таки історія.

Хоч, правда, стара, але в науковому значенні цінна.

— Правильно ви розумієте! — Головін махом проковтнув кашу і заквапився до себе.

Його взвод розташувався в підвалі. Верх будинку згорів, але підвал уцілів. У ньому раніше зберігалася капуста, запах вивітритися не встиг, кислятиною тягло з усіх кутків. Зате сюди не завівало, було тепло від грубки-«буржуйки». Труби бійці вивели в бік, досить далеко від підвалу. Помітивши димок, німці спершу стріляли з мінометів та гармат, розворушили вихід, але потім затихли. Про всякий випадок Головін наказав розпалювати «буржуйку» тільки вночі. Тепер її зализні боки багряно світилися у напівтемряві.

Головін пробрався повз бійців, що спали, у свій куток, завішений старою байковою ковдрою, засвітив каганець, витяг із речового мішка зошит у цератовій обгортці й перла-мутрову авторучку — німецький трофей.

«Командиру роти 3-го батальйону 264-го стрілецького полку капітану Зубкову О. С.», — почав він рапорт і зупинився.

Скільки разів у дитинстві, отроцтві, юності вчувався йому шум води, яку розтиав форштевень, крижаний дзвін обмерзлого такелажу, глухі удари крижин!.. Спогади такі ж стрімкі й невловимі, як думка. Митечевим спалахом вона враз осяяла все, що зберігалося в Головіна у заповітних клітинах пам'яті. І він побачив на містку низенького капітана із спадистим лобом, випуклими очима під крутыми бровами, у високому морсь-

кому кашкеті й шинелі на вовчому хутрі. Примруживши одне око, цей капітан припадав до підзорної труби, сподіваючись у густому серпанку туману за білими, як цукор, головами айсбергів побачити південний материк...

У НІЧ ПЕРЕД СНІГОПАДОМ

Після того як Головін подав рапорт, минув тиждень. Його гризли сумніви. Здавалося, що всі командири у батальйоні вже знали про рапорт і значливо мовчали, як приховують від хворого історію його хвороби. Він лаяв себе за квапливість, оскільки рапорт писав поспіхом і там вийшло більше емоцій, аніж діла. Треба б по пунктах, як у військовому статуті, а він розписав усю історію, як зелений студент першу курсову роботу. У кого знайдеться стільки часу?

Вряди-годи фашисти стріляли з мінометів. Наші не відповідали: снаряди й міни берегли, як хліб. Видавали їх у дивізії майже поштучно. Те саме було і з патронами. Нестача боєприпасів викликала у військах явище, небачене у таких масштабах в історії воєн. Мало не головною силою в обороні стали снайпери-винищувачі. З гвинтівкою, що має оптичний приціл, із коробкою патронів, шматочком сала й житнім сухарем — добовим пайком — вони виповзали на нейтральну смугу і вибивали німецьких солдатів.

Бійці сусідньої роти притягли полоненого — прищуватого баварця у жіночому пулloveri, натягнутому поверх френча. Німець

скаржився, що росіяни не мають почуття фронтової товариськості. Вони стріляють по відхідниках. Висунеш голову — куля. Через те позагиджувані всі траншеї. Серед німецьких солдатів пройшла чутка, ніби під Ленінград прибула спеціальна дивізія мисливці-сібіряків, які влучають білці в око.

Пізно ввечері по Головіна прийшов ординарець Нікітич.

— Командир роти просить.

Чому ординарця звали Нікітичем, ніхто не зінав. Це був ще нестарий солдат — років на тридцять п'ять, не більше. Та й старечої поважності не було. Проте ординарець вирізнявся серед солдатів роти, переважно молодих, необстріляних, своїм багатим досвідом у житейських ділах. Нікітич пройшов виховання в горластій, нервовій, настирливій шатії безпритульників. Прізвище Нікітського йому дали в дитячому будинку, що знаходився біля Нікітських воріт у Москві. Бійці спростили його до Нікітича. Був він сухоряний, неговіркий і везучий. За це і тримав його Зубков у ординарцях. Носив Нікітич чубчик, що затуляв два різних ока — голубе і каре, нехтував каскою, задовольняючись сукняною пілоткою для командного складу. На зріст він був ще нижчий за Головіна.

Перед входом до землянки Нікітич пропустив молодшого лейтенанта вперед, а сам відійшов убік. Зубков із цікавістю подивився на Головіна, немов побачив уперше, схилив голову набік, вислухав.

— Так вигоріла ж твоя справа,— відразу виклав він новину.— З політвідділу дивізії хтось має приїхати. Комбат теж **обіцяв** заві-

тати. Хто, питає, такий цей Головін? Учений чи щось у цьому плані? Бережи, каже.

Головін зашарівся і перебив Зубкова:

— Що ж наказано робити?

— Наказано поки що самим істи кашу, раз і її заварили, вести розвідку,— Зубков помовчав, стукаючи по столі кісточками пальців.— Нікітичу, почастуй лейтенанта своїм трофеєм.

Ординарець наче виріс із-під землі, поставив банку угорської яловичини з перцем і поклав сіру прісну галету.

— Звідки? — здивувався Головін, набираючи повну ложку м'яса.

— Він до фріців у гості ходив,— засміяється Зубков.— Я з ним, як за пазухою... А коли серйозно, тимчасово тобі віддаю Для розвідки незамінна людина. Як комар. У будь-яку щілину пролізе. Ти казав, що в тебе у взводі хтось тутешній є?

— Так. Кондрашов.

— Нехай вони удвох сходять, розвідають,— Зубков розгорнув карту, покреслену кольоровими олівцями.— Чуєш, Нікітичу?

— Чую,— відгукнувся ординарець.

— Проходи розвідай.

— Зрозумів.

— Не знаю, як дякувати вам,— пробуромів Головін.

— Мені нема за що. Начальство наказує. Сам би я сидів зараз і за вухом би не свербіло.

Та по очах бачив Головін, що Зубков жартує.

ПОЛКОВИЙ КОМІСАР

— Якщо фріц спробує чинити галас, бий оцією штуковиною,— Нікітич підкинув на длоні гранату.— Ножем без звички не зможеш. Або чіпляйся, як кліщ, тільки б не кричав.

Кондрашов не моргаючи дивився в рот наставникові.

— Дивись, як вийти із захвату... Хапай! — Нікітич розслабився, дав обхопити себе, потім, різко рвонувши ліктями, вислизнув із рук Кондрашова і несильно вдарив його головою в підборіддя.

— Спритно ти це робиш,— ворушачи забитою щелепою, пробурчав Льоша.

— Життя й не того навчитъ.

Вони тренувалися за окопами у виярку, якого німці не могли бачити. Нікітич притискував Льошу повзати, нечутно продиралися крізь дріт, користуватися звуковими сигналами, розчищати шлях від мін, маскуватися.

Вартовий вночі бачить усе, що з'являється на світлому тлі. Підсвічують пожежі, ракети, зірки. Ти повзеш, раптом чуєш, вартовий близько і дивиться. Замри! Як був відстовбурчений лікоть, так і залиш. Утімив? Спробуємо!

Поверталися вони із занять пізно. Нікітич жив у взводі Головіна й спав поряд із Кондрашовим.

Вони вже відпочивали, коли до Головіна прийшли гости — Зубков, комбат Пивоваров і полковий комісар Дергач.

Дергач був із флотських. Свого часу ма-

тросиз на Балтиці, за більшовицьку агітацію сидів у Хрестах, придушував Кронштадтський заколот, ходив на лінкорі «Марат» і досі під гімнастеркою носив тільняшку.

Зайшовши до підвала, полковий комісар суворим жестом зупинив Головіна, що хотів був рапортувати, огледівся, знайшов вільну колодку і сів — у нього боліли ноги.

— Так он ти який, Головін,— пробасив комісар, по-старечому примруживши око.—Хоч малий, та завзятий. Володимир Миколайович Головін часом не родич?

— Дід.

— А я ж його пам'ятаю! На «Імператоре Павле» був другим помічником. Матросам усяке розповідав. Я як почув про Беллінсгаузена, про нього подумав. Тільки він і тоді вже старий був.

— У шістнадцятому помер.

— Отже, внук у діда вдався?

— Та шкода ж архіву...

— Шкода — не те слово, лейтенанте. Ця втрата непоправна. Ти складне завдання на себе береш.

— Уявляю.

— Вибити німців із Катерининського палацу ми не зможемо. Сил немає. Та й фашисти, як підмерзнуть дороги, спробують наступати. Залишається диверсія. Так. Диверсія.

— Ми готові розвідників.

— Знаю. Але треба готовувати увесь взвод. Скільки у тебе в активі багнетів?

— Тридцять вісім.

— Про завдання людям розкажи. Щоб кожен розумів, заради чого йде. І неодмінно про експедицію. Якомога більше, зрозумілі-

ше. Все-таки з усіх морських походів минулого століття це був найбільш вдалий. А вже люди зрозуміють: якщо ми починаємо таку справу, значить, збираємося жити довго і будь-що вистоїмо.

Дергач поставив долоню ребром:

— Справа ця не тільки твоя, Головін. І не юнаша з вами,— він озирнувся на Пивоварова й Зубкова,— а державна. Ясно?

Командири кивнули.

— Коли піде розвідка?

— Завтра на ніч,— відповів Головін.

— Гаразд. А поки що відпочивайте.— Дергач підвівся, заскрготів зубами від болю, потер коліно, промовив, ніби виправдуючись.— Ревматизм замучив. На найгіршу погоду...

Головін провів начальство, перевірив варту, затримався біля входу. Було тихо. Темно. Ледве підсвічували хмари. Зверху на них падало місячне сяйво. Німці не пускали ракет, не чіпляли «ліхтарів» на парашутиках. Також спали. Через негоду не літали «юнкерси». Вони не могли поки що піднятися з грузьких аеродромів.

Головін повернувся до себе, скинув чоботи. Шинелю прослав на соломі, укрився з головою ковдрою. Він подумав, що все обійтеться, все буде гаразд і одразу ж із забобонним страхом подумки плюнув через ліве плече.

...Вранці після сніданку Нікітич і Кондрашов потренувалися, а потім з дозволу Головіна знову лягли спати. В ніч вони вирушили до німців.

ЗУСТРІЧ

Йти ходженою дорогою Нікітич побоювався. Ранець, із непорушного запасу якого Зубков частував Головіна і який кудись зник, міг навести німців на думку, що цей шлях уподобали російські розвідники.

А Нікітич, до речі, на ранець наткнувся зовсім випадково. Німецькі сапери ставили міни на нейтральній смузі, якийсь скнара приплентався сюди з ранцем, щоб товариші не поцупили, та сам і забув. На світанку цей ранець із рудої телячої шкури і побачив першим Нікітич. Проповз метрів триста, та так, що й наші дозорці невдовзі стратили його з очей. Повернувся з трофеєм, знав: німці — народ дбайливий, якщо належить непорушний запас, дві банки консервів, галети й мармелад, він завжди лежатиме в ранці.

Зараз Нікітич вирішив пробрatisя краєм ярка до кладовища, проминути першу лінію окопів, обігнути дзот і далі діяти, як покаже обстановка. Пішаного урвища німці замінувати не могли, а от унизу, біля струмка, звичайно, мін понаставляли.

Пробирається він поволі, притуливши до стіни і носком чобота вибиваючи для ніг опору. За ним услід ішов Кондрашов. Обидва були в самих тілогрійках з автоматами, перекинутими за спину, з гранатами на поясах. Ножі вони встремляли в землю й зависали на них, щоб не посковзнутися вниз, просто на міни.

Дуже підмерзло, але земля була ще волога, некрихка й безшумна. Місяць зовсім засту-

пили хмари. Лише час від часу десь збоку палив стараний ракетник, примушуючи щоразу завмирати на місці.

Можливо, годину, а то й більше долали вони відстань, яку під добрий час пройшли б хвилин за десять. Нарешті з'явився бугор — дзот. Його будували наші, але якось через поспіх відступаючи, залишили цілим і нешкодженим.

Німці із старої амбразури зробили лаз, а старий вхід забили камінням і залишили цементом, лишивши тільки вузьку щілину для кулемета.

У дзоті хтось тихо терликав на губній гармошці. Тужливі звуки долинали, як із підземелля. Нікітич потягнув носом, вловивши запах солодкуватого німецького тютюну з ментолом. Зробивши застережливий жест, він трохи піднявся над урвищем і помітив силует вартового. Німець дивився вбік, тримаючи в рукаві цигарку. Гвинтівка з коротким кінджалом-багнетом стояла поряд. Отже, йти гітлерівець не збирався. Подумки чортіхнувшись, Нікітич поліз далі, маючи намір обійти вартового. Та коли розвідники відійшли метрів на п'ятдесят убік, вартовий підвівся і, покашлюючи, пішов уздовж траншеї просто на них. «Захотів умерти», — із злістю подумав Нікітич, повільно відстібуючи від пояса гранату. Вартовий не дійшов кроків із п'ять, зупинився, покрутив головою туди-сюди й повернув назад. Нікітич, як ящірка, прошмигнув у траншею і подав руку Кондрашову.

Ходом сполучення вони дійшли до кладовища. Ховаючись за хрестами, перетнули

його по діагоналі й опинилися біля дерев'яних будинків околиці.

— Далеко ще? — запитав Нікітич, поправляючи чубчик.

У темряві Льоша не пізнавав місцевості, хоч бував тут до війни не раз. Пам'ятав, на виході з кладовища стояла цегляна сторожка. Тепер її не було. Згоріло й кілька будинків, що були неподалік.

— Треба вулицею пройти,— не дуже впевнено сказав Льоша.

— Веди! — сердито підштовхнув його Нікітич.

Льоша боязко пішов уперед. Він намагався триматися огорожі, та вона невдовзі обірвала-ся. Саме в цю мить вистрілив ракетник. Голубувате сяйво впало на знайому водоколонку, з якої колись брали воду. Тепер можна йти із заплющеними очима.

Дворами розвідники прошмигнули до маленького будиночка.

Під повіткою біля воза схрапував кінь. Вікно було забите фанерою й закладене дошками, як віконницями.

Льоша хотів постукати, але Нікітич боляче стиснув йому лікоть.

— Раптом там німці,— зашепотів він.— Тоді дім не замикають. Штовхни двері!

Льоша ступив на ганок. По-зрадницькому рипнула стара дошка. Кицька невідомо звідки шмигонула в сіни. Льоша натиснув на двері, та вони не піддалися. Тоді він тихенько постукав. У хаті загомоніли. Слів Альоша не розчув, та від хвилювання стало гаряче, і він зрозумів, що розмовляли батько з дідом. Він постукав ще раз, вибиваючи «я на річку

йшла», як це робив, коли повертається з гулянки.

Загриміла дерев'яна нога, з брязкотом відкинувся крючок.

— Батьку,— Льоша проковтнув клубок і притулився до запалих батькових грудей.

— Живий...— не вірячи, батько обмацав обличчя, плечі сина.— Із оточення, чи що?.. Та брудний увесь...

— Я не сам,— нарешті промовив Льоша.— Товариш зі мною.

— Клич, у нас нікого нема. І йди до діда.

Батько запалив лампу-семилінійку без скла. Дід лежав на спині, простягнувши животі, наче з воску, руки вздовж тіла. По його щоці потекла каламутна слюза.

— Не сподівався побачити,— сказав він, через силу виштовхуючи слова.

— Живий я, дідусю,— Льоша узяв його невагому руку, потримав у своїй.

— Воїн?

— Крихітку.

— Це добре,— дід трохи підвів голову, гукнув до батька: — Іване, приготуй гостям!

— Миттю, тату.

Дід знову подивився на онука, погладив по худенькому плечі:

— Видно, і правда справи у нас кепські, коли таким хлопчикам почали лоби голити.

— Та ні, дідусю. Витримаємо. Мене ось у розвідку послали...

— В розві-і-і-дку,— протягнув дід.— Чи не наступ, бува, задумує начальство?

- Поки що ні. Потім скажу.
- Ну гаразд. Іди до столу, а я здаля на тебе подивлюся,— дід знизив голос, скоса глянув на батька.— Твій же дурень у німців служить...
- Як!— вихопилося в Льоши.
- Слухай більше! Зовсім з глузду з'їхав,— зареготав батько, садовлячи Льошу й Нікітича до столу.
- Від коричневого з червоним перцем та корицею шматка сала батько відрізав по скибці, підсунув банку з болгарським стручковим горохом, промовив:
- Хліба тільки немає. Господарі у нас тепер хліба мало їдять.
- Ким ти у них?
- На кухні їздовим. Воду вожу, продукти. З кухні й перепадає.
- Про мене запитували?
- Махнули рукою.
- А я ж поруч за яром.
- Та невже?— здивувався батько і поглянув на Нікітича, немов питуючи підтвердження, але Нікітич мовчав собі, уминаючи сало й горох.
- Думаєте Пітер утримати?
- Неодмінно.
- Авежж, — кивнув патлатою головою батько.— А то німці брешуть, мовляв, голими руками візьмемо.
- Ти про Герінга їм скажи! — крикнув дід із ліжка, прислухаючись до розмови.
- А-а!— махнув рукою батько.
- Що таке?— зацікавився Нікітич, блиснувши карим оком.
- Днями було у них ціле стовпотворіння.

Приїздив син Герінга, льотчик. Теж звідкі-
лясь з-під Пітера. Будберг йому повний
«б'юссинг» подарунків навалив.

- Грабують, виходить?
- Не без цього,— погодився батько.
- Давно?
- А як зайшли, досі якісь ящики па-
кують...
- У підвалих палацу знаходиться наш
морський архів. Ви знаєте про це? — спитав
Нікітич.
- Улітку щось привозили.
- Він на місці?
- Та хтозна.
- Дізнайтесь.
- Тю! — здивовано вигукнув батько.
- Ми через архів і прийшли,—з притис-
ком мовив Нікітич.
- Підвали замкнені. Вартових, правда,
нема.
- Постежте. Може, хтось ходить туди...
Помовчали, дістали з капшука тютюн, за-
курили. Батько випустив кільце диму, озир-
нувся на діда:
- Цього враз не зробиш.
- Ми зачекаємо. У вас безпечно?
- Наче ніхто не заглядав.
- От і домовилися.
- Батько нічого не відповів, заходився стели-
тись на своєму ліжку.
- Я влаштуюсь надворі, а Льоша нехай
тут,— сказав Нікітич.
- Так холодно ж там!
- Звик. Дайте чимось укритися.
- Батько дістав старий кожух, стьобану ковд-
ру, сердито тицьнув Нікітичу:

— Дожилися... По дворах ховаємось...

Влаштувався Нікітич на горищі. Льошин автомат і гранати батько загорнув у ганчірку, сховав у печі й заклав дровами. Одяг теж забрав батько, а дав той, який носив Льоша до війни.

— Коли щось трапиться, ти повернувся з оточення. Дезертирував.

— А друг у тебе, видно, серйозний,— промовив дід.

— У роті перший,— похвалився Льоша.

— Для чого, скажи, папери знадобилися?

— Начальству видніше...

— Виходить, важливі папери. За так ризикувати не послали б.— Льоша ліг на батьковому ліжку, а батько пішов до діда.

— То я каганець погашу? — запитав він.

— Гаси,— пробурмотів Льоша, він збагнув на війні, що найгірше для солдата — це вічне недосипання, він давно не спав у м'якій постелі і відразу заснув, немов провалився у вир.

На світанку батько запряг коня, поїхав. На столі він залишив їжу на всіх. Дід уже давно не спав, коли Льоша прокинувся. В кімнаті було ясніше, ніж завжди, хоч сонця не було. Льоша відтулив завіску і зойкнув:

— Зима.

Усе лежало в білому. Покрівлі, вулиці, дерева запорошив пухнастий сніг. Чітко виднілися сліди перших перехожих. «Запізнилися б ми трохи — і капут»,— подумав Льоша.

Хоч і небагато минуло часу, як він став солдатом, і голодно було, а встиг зміцніти, округліти. Старий одяг був уже тіснуватий.

Льоша побрязкав умивальником, умився
студеною водою.

— Друг, певно, тебе жде не діждеться,—
нагадав дід.

— Зараз, дідусю...

Дід ласково поглянув на нього, ворукнув
руковою, підкликаючи.

— Що тобі?

— Я вже не дочекаюсь тебе, чую... Зроби
на прощання подарунок...

— Який?

Дід уважно подивився на онука:

— Ти не дивися, що я слабий... у турець-
ку воював, всю імперіалістичну відступав...
Залиш гранату, Христа ради...

— А як з мене спитають?

— Скажи, віддав старому воїнові Михай-
лу Кондрашову, лейб-гвардії артилеристу.
Раптом німець до мене полізе, хоч одну вра-
жину з собою заберу. — Дід гнівно стиснув
кулачок, ним колись він підкови гнув.

— Добре,— пообіцяв Льоша.— Поводити-
ся вмієш?

— Ще б пак!—вигукнув дід.— В імперіа-
лістичну користувався.

Льоша витяг із печі гранату й подав дідо-
ві. Той погладив її зелений ребристий бік,
сховав під подушку.

Льоша прибрав зі столу їжу й поліз на го-
рище, куди просто із сіней вела драбина.

Нікітич сидів за димарем, крізь щілину
слідкував за вулицею.

— Невчасно сніг випав,— промовив Нікі-
тич.— По слідах вони швидко знайдуть, як-
що підемо кудись.

— Батько все розвідає.

— А йому можна вірити?

Льоша образився:

— На мене ж ти поклався.

Зі свого спостережного пункту Нікітич усे�таки дещо розгледів. Він дізнався, де німці влаштували казарми, де замаскували зенітки і далекобійну артилерію.

В обід приїхав батько. Він привіз повну миску горохового супу з шинкою. Немовби розшукуючи загублену підкову, він пройшов на територію палацу, дізнався, що двері підвальів замкнені на замки і запломбовані.

— Туди й миша не проскочить. У дворі повно людей,— закінчив він.

— А якщо з іншого кінця? Вікна виходять у парк?

— У парк. Та й які там вікна! Щілини. Ще й загратовані — гарматою не проб'єш.

— Треба подивитись.

— Вам не можна.

— Німці хоч ліс у парку рубають?

— Навіщо?

— На дрова.

— Ні. Дров їм цілий склад дістався.

Нікітич подивився на Льошу:

— Доведеться нам іти...

— Так по слідах же помітять!

— А ми дочекаємося нового снігопаду.

Диви, й замете.

Ще два дні і ніч чекали розвідники зміни погоди. На щастя, задув вітер, заграла поземка. Залишивши Льошу охороняти тил, Нікітич пробрався в парк, оглянув вікна підвальів. Це й справді були душники, загороженні товстими старовинними кованими гратами. Хіба що Нікітич і міг пролізти, якщо, звичайно,

перепиляти грати ножівкою. Та як архів витягти, перенести через передній край, не зчинивши тривоги і не вступаючи в бій?

Цієї ж ночі він вирішив іти назад, сказав Іванові Михайловичу:

— Ви зараз — наші очі й вуха. Особливо уваги не привертайте, але за підвалами наглядайте. Щось придумаємо...

Годині о четвертій, над ранок, Нікітич і Льоша перебралися старим шляхом до своїх.

«НЕ МОЖУ ЖИТИ БЕЗ МОРЯ»

Головін аж ніяк не сподівався, що знайдеться так багато охочих дізнатися про плавання Беллінсгаузена й Лазарєва до Антарктиди. У підвал, де розміщався його в завод, набилася вся рота. Прийшли і Зубков з політруком, який недавно прибув із Ленінграда. Нікітич якимось чудом роздобув карту з двома півкулями, наклеєну на марлю. Карту почепили в перестінку й освітили двома карбідними ліхтарями.

Ніколи ще так не хвилювався Головін. Із напівтемряви на нього дивилися знайомі й незнайомі обличчя в солдатських вушанках, шинелях, із гвинтівками в руках. Вони уважно слухали розповідь про зовсім непильну, далеку від них справу, яка в інший час могла б стати лише предметом дослідженъ і дискусій небагатьох фахівців, про людину, яка колись існувала поза зв'язком із теперішнім.

Кажуть, що Беллінсгаузену завждищастило. Буцімто сама поява його на світ була

відзначена втручанням чудодійних сил. Того 1778 року особливо ясними були білі ночі, і рибалки Саареми ловили багато салаки. Риба, здавалося, сама йшла в неводи. В Аренсбурзі¹ він навчався, а влітку приїздив у маленький маєток батьків. Будинок стояв на березі бухти Пелгуселахт, море шуміло під його палями, і хлопчик цілісінські дні проводив на вітрильнику. Він часто заходив далеко в море і серед одноманітності хвиль орієнтувався за вітром, блідим серпом місяця та зірками, шукав дорогу назад. «Я народився серед моря; як риба не може жити без води, так і я не можу жити без моря», — напише він через багато років, коли мрія його вже збудеться.

Десятирічним хлопчиком батько віддав Фадея в кадетський морський корпус, що знаходився тоді в Кронштадті. Вчився маленький Беллінсгаузен легко, схоплював науки на льоту і по закінченні курсу був серед перших у своєму випуску.

1795 року йому дали звання гардемарина², а через два роки, після завершення плавання до берегів Англії, він одержав офіцерський чин мічмана.

У російсько-шведській війні Беллінсгаузен командував фрегатом «Мельпомена», ніс вахту у Фінській затоці, спостерігаючи за діями ворожих шведського й англійського флотів. За вісім місяців до початку Вітчизняної війни 1812 року його перевели на Чорноморський флот командиром фрегата «Флора».

¹ Нині місто Кінгісепп.

² Гардемарин — у дореволюційній Росії звання вихованців старших рот Морської академії.

Коли постало питання про плавання до південних морів, багато хто з флотоводців висловився за Беллінсгаузена. Невдовзі він прийняв під командування шлюп «Восток» і керівництво над антарктичною експедицією.

...Спочатку Головін не знат, чи треба розповідати з подробицями про все плавання. Та поступово захопився. Ніхто його не перевивав, бійці слухали з інтересом...

Капітану II рангу Фадею Фадейовичу Беллінсгаузену було тоді сорок років. У жорстоку добу аракчеєвщини він зневажав тілесні карі, піклувався про матросів, навчав їх складного ремесла добрим словом і особистим прикладом. «Він має особливі дані до керівництва такою експедицією, чудовий морський офіцер і має виняткові знання з астрономії, гідрографії та фізики», — казав про нього той же Круzenштерн.

Експедиція з самого початку була задумана як смілива й ризикова справа. Серед плавучої криги російським морякам треба було пройти якомога далі на південь. Вони йшли шукати землю, приречену на вічну холоднечу, позбавлену тепла сонячних променів.

«У мене немає слів, щоб описати жахливий і дикий краєвид», — відзначав Джеймс Кук, маючи на увазі антарктичні острови, розташовані в «несамовитих» п'ятдесятих широтах Атлантики. Великий мореплавець не допускав думки про те, що цими островами коли-небудь хтось зацікавиться. Він стверджував, що людям вони не дадуть ніякої користі і людське життя на них узагалі неможливе.

Завершивши своє плавання в південних водах, Кук занотував:

«Я обійшов океан південної півкулі на високих широтах і здійснив це у такий спосіб, що незаперечно відкинув можливість існування материка, який коли й може бути виявлений, то тільки біля полюса, в місцях, не-приступних для плавання».

Джеймс Кук «закрив» континент у помірних південних широтах. Континент не цікавив торгові компанії, бо не міг дати ніяких прибутків. Джеймс Кук був видатним мореплавцем, та він був ще сином своєї країни і свого часу: «Якщо хто-небудь виявить рішучість і наполегливість, щоб розв'язати це питання /існування материка/, і пройде далі від мене на південь, я не буду заздрити славі його відкриттів. Але повинен сказати, що світові його відкриття дадуть небагато користі».

Висловлювання Кука про можливість існування континенту не були взяті до уваги вченими-географами передусім у самій Англії. Після Кука вони стверджували, що в Антарктиці взагалі немає ніяких земель. Багато хто з географів після плавання Кука почав позначати на картах і глобусах у південній півкулі суцільний океан від «помірних» широт до Південного полюса. На зміну одній крайності прийшла інша.

Відкривати Антарктиду судилося російським морякам.

...Разом із Беллінсгаузеном на другому шлюпі «Мирний» ішов у плавання лейтенант Михайло Петрович Лазарев, згодом визначний флотоводець і засновник цілої морської школи.

За день до виходу в плавання сам Іван Федорович Крузенштерн — хрещений батько кругосвітніх походів — вручив Беллінсгаузену докладну інструкцію Російського Адміралтейства і зробив ряд конкретних дійсновень до неї. З шанобливою увагою вислушали матроси напутнє слово укритого сивиною адмірала:

— Окрім того, що вказано в інструкції, вам слід старатися збирати цікаві витвори природи, щоб привезти їх до Росії у подвійному числі: для Академії наук і для Адміралтейського департаменту, а також збирати зброю диких народів, їхній одяг, прикраси.

У місцях, які не затверджені астрономічними спостереженнями і гідрографічними описами, або в разі відкриття нової землі чи острова, що не позначені на картах, намагайтесь описувати якомога точніше.

Складайте карту з видами берегів і детальним промірюванням узбережжих місць, особливо тих, які за притулок правити можуть.

Не залишайте без зауважень нічого, що доведеться вам побачити, не тільки того, що стосується морського мистецтва, а й взагалі всього, що служить поширенню знань людських у всіх галузях.

Намагайтесь записувати все, щоб повідомити це майбутнім читачам подорожі вашої.

Кожний з учасників експедиції розумів, що це плавання у невідомі простори земної кулі повинне принести славу їхній батьківщині. Всі 189 моряків готували себе до подвигу, з яким могли зрівнятися тільки славні

діла російських солдатів у недавно відгримілих боях на Бородінському полі, на Березині, під Лейпцигом і Бреслау.

З липня 1819 року «Восток» і «Мирний» знялися з якоря. Вони пройшли бастіон Средньої Купецької гавані, де зібралося багато народу. Проводжаючи махали капелюхами і кричали «ура!». Потім, відсалютувавши фортеці, шлюпи додали вітрил і вийшли у відкрите море.

... Приходили бійці з наряду, змінювалися з караулів. Ті, хто мав заступати на їхнє місце, з жалем ішли. Німці були заклопотані своїми справами і не стріляли. Тільки десь на півночі ліниво бухкали гармати.

До виступу Головін не готувався, не робив нотаток. У нього не було конспекту. Навіть висловлювання, взяті в лапки, він наводив напам'ять. Він давно все знав. Це жило у ньому самому.

...У другій половині серпня «Восток» і «Мирний» взяли курс до Південної Америки. Кораблі ввійшли у жаркі тропічні широти. Попервах віяли помірні погожі вітри, але потім дедалі частіше й частіше стали немічно обвисати вітрила. Команда знемагала під нещадно пекучим сонцем. Палуба рипіла пересохлими дошками. Все металеве — якірні ланцюги, люки, кнехти — розпікалося, як сковорода на жаркому вогні. Було таке відчуття, ніби люди горіли в полум'ї і в артеріях закипала кров. Серце билося поштовхами, нервово, і легені обпікало важке повітря тропічної парильні.

На зміну тропічній спеці прийшла живодайна прохолода помірної смуги, а потім по-

чався холод антарктичного приполяр'я, схожий на звичну для російської людини мрячливу негоду глибокої осені. Все частіше ці порівняння з рідною землею виникали у Беллінсгаузена, який вів детальний щоденник: «На горизонті був туман, точнісінько як у С.-Петербурзі, коли річка Нева скресає і вологу від неї морським вітром приносить у місто».

Об 11-й ранку 3 грудня вахтовий лейтенант Ігнатьєв доповів капітану, що побачив бурун. Беллінсгаузен зрадів. Він вирішив, що берег уже десь близько, і наказав підійти до «міліни», об яку з шумом розбивалися хвилі. «Міліною» в'явилася туша величезного мертвого кита.

Чим далі на південь відпливали шлюпи, тим більше з'являлося китів. Раз у раз над поверхнею води закипали високі фонтани, що їх випускали ці тварини, а потім випливали тушки, на які відразу ж сідали стомлені птахи. Хоч на шлюпах не було натуралістів, знайшлося чимало охочих добувати цих птахів. Під керівництвом медиків вони препарували їх, робили опудала, акуратно розкладали зразки морських трав, що зустрічалися на шляху, заміряли й записували в особливі журнали дані про температуру води, її склад і властивості, вправдовуючи цим самим наукове призначення експедиції.

15 грудня 1819 року судна підійшли до 54 градуса південної широти. Над обрієм висіли густі бузкові хмари.

Острів виріс із туману зненацька. Біля нього безтурботно плавали кити, галасливі пінгвіни, величаво пропливали в повітрі аль-

батроси. «Жахлива земля», за словами Кука, відкрилася високими скелястими горами, вкритими снігом і кригою, рваними лисинами на чорних кам'яних громаддях. Над ними висіла пронизана холодним сонцем білизна хмар. Небо скидалося на щойно розколений лід. Незаймано чисті, некрикливі яскраві барви природи дихали суровою могутністю, величавим спокоєм. Не було ні хвилювання, ні радості, ні смутку...

Після описання Південної Георгії експедиція відкрила острів Анненкова, а через кілька днів — ще один острів, названий іменем учасника походу лейтенанта Аркадія Лескова.

Почалися густі снігопади й сильні шторми. Причалювати до берегів не було ніякої зможи. Підганяв і час — попереду лежав величезний і невідомий шлях, коротке літо минало. Просуваючись на південний схід, мореплавці відкрили й описали острови Завадовського, Кука, Торсона.

...Карта, освітлена карбідними ліхтарями, була єдиним унаочненням до розповіді Головіна. Замість указки Головін користувався багнетом, знятим із бойової гвинтівки. Нагострене вістря торкнулося краю білого ламаного материка.

...Наприкінці грудня експедиція підійшла до району Землі Сандвіча і виявила, що такої зовсім не існує, а пункти, які Кук вважав мисами, були всього-на-всього окремими островами. Беллінсгаузен і тут відзначився своєю тактовністю. Він зберіг за островами, що їх відкрили російські мореплавці, ті назви, які Кук дав мисам, а за всією групою закріпив

загальну назву — Південні Сандвічеві острови¹.

Потяглися безкінечні крижані поля і брили айсбергів. Деякі громаддя досягали п'яти кілометрів у довжину і здіймалися на багато десятків метрів. Шторми, снігопади, обмерзання примушували моряків бути в стані крайньої напруги. Потрібна була величезна майстерність водити судна, щоб уникнути корабельної аварії, яка могла статися в будь-яку хвилину. Основний тягар роботи лягав на рядових матросів. Від чіткості й злагодженості їхніх дій залежав успіх усього плавання. Під дощ і бурю, в сильні снігопади вони вправно і швидко піднімалися на реї, і, стоячи над клекотливою безоднею крижаних океанських вод, звично знімали чи заміняли вітрила, збиваючи з них важкі грудки льоду. Вахтові, вибиваючись із сил, безперервно очищали кораблі від снігу, що сипав із низьких хмар, підтримували на суднах порядок. Російські матроси виправдали своїм героїзмом високу думку, яку висловив про них ще Крузенштерн, коли адмірал добирал особистий склад першої кругосвітної експедиції: «Мені радили прийняти кілька іноземних матросів, але я, знаючи безперечні якості російських, яким навіть перед англійськими віддано перевагу, поради цієї прийняти не погодився».

¹ З цього приводу відомий радянський географ академік Ю. М. Шокальський зауважив, що благородний вчинок Беллінсгаузена міг би бути добрим прикладом для буржуазних географів наших днів, які зняли з карт багато російських назв, що їх дав Беллінсгаузен.

«Снігу лягло на вітрила стільки, що для тсго, аби струсити його, часто повертали шлюпи крутіше до вітру і зневітрювали вітрила. Вахтові матроси весь час ледве встигали вимітати й викидати з палуби, так би мовити, снігові пластівці; нарешті опівночі сніг ущух...— записував Беллінсгаузен при свіtlі святкових свічок, які запалили з нагоди Нового року.— Ми побажали один одному щасливо вийти з небезпечного становища і, закінчивши наше подальше важке плавання у Льодовитому океані, побачити милу вітчизну».

Шлюпи напередодні 1820 року знаходилися на широті 60 градусів.

Від групи Південних Сандвічевих островів Беллінсгаузен і Лазарєв повернули круто на південь, зробивши першу спробу пройти до Антарктиди. 15 січня 1820 року шлюпи досягли 69-ї широти. Через деякий час судна увійшли в широку бухту крижаного поля, всіяного пагорками. «Бугриста крига», як назвав її Беллінсгаузен, лежала на всьому видимому просторі. Горбиста поверхня була мовчазна, вбрана у біlosніжний саван. Пустеля, позбавлена життя, зникала з очей на далекому півдні.

Це й була Антарктида, шоста частина світу, яку вперше побачили російські моряки.

Звідси шлюпи повернули на північний захід і з великою обережністю почали виходити із криги.

Наприкінці січня виявилося, що не вистачає дров. Сира погода, бурі і крига примушували витрачати багато палива, щоб висушити

одяг, приготувати їжу. З настанням осені почастішали урагани і шторми. «В такі дні,— писав Беллінсгаузен,— нам загрожувала дуже серйозна небезпека: сильні пориви вітру, повне незнання криги, море, зрите глибокими ямами, велетенські хвилі, що раз у раз здіймалися, густа хмарність, а також сніг приховували все від очей наших».

Інколи шлюпи втрачали один одного з виду, і щоразу команди подумки прощалися, знаючи, що в разі загибелі одного з суден усі намагання врятувати команду будуть марні.

З лютого на півдні відкрились великі розводдя, і шлюпи на всіх вітрилах пішли широкими проходами серед айсбергів і крижаних полів. І раптом на шляху постали величезні прямовисні стіни крижаного берега. Хмари розсіялися, і яскраво спалахнуло сонце, освітлюючи грізну величну картину з прозорого, що мінівся усіма барвами веселки, крижаного панцира. У повітрі зграями кружляли птахи — буревісники, чайки, егмонтські кури і маленькі димчасті пташки, схожі на ластівок. Останні були не морськими, а прибережними птахами. Поява «морських ластівок» свідчила, що берег близько.

Побачивши різку протилежність тому, що експедиція зустрічала досі, мічман «Мирного» Павло Новосильський записав: «Під сильний вітер тиша моря була незвичайна. Безліч полярних птахів і снігових пестрелів (буревісників) в'ються над шлюпом. Це означає, що біля нас повинен бути берег або нерухома крига. Можливо, щасливішому майбутньому мореплавцеві і такому ж відважному, як наш начальник, вікові крижані гори, від

бурі чи з інших причин розступившись у цьому місці, дадуть дорогу до таємничого берега».

А Беллінггаузен про це саме доповів морському міністрові з Порт-Жаксона в Австралії: «...Не раніше як із 5-го на 6-те число дійшов до широти $69^{\circ}7'30''$, довготи $162^{\circ}15'$. Тут, за крижаними полями дрібного льоду й островами, видно материк із криги. Краї його обломані перпендикулярно. Він простягався, скільки бачило око, підвищуючись на південь так само, як берег; плоскі крижані острови, що знаходились поблизу цього материка, яскраво свідчать, що вони є уламками цього материка; краї в них і верхня поверхня схожі на материкові».

Отже, 5 лютого 1820 року шлюпи удруге підійшли до антарктичного берега. Цього дня в книзі Беллінггаузена зроблено такий запис: «На півдні з'явилася до 50 різноманітних гіганських крижин, що містилися на середині крижаного поля. Оглядаючи простір цього поля на схід, південь і захід, ми не могли побачити кінця його».

Пізніше цю частину антарктичного континенту назвали Землею Принцеси Ранхільди...

На початку березня закінчувалося антарктичне літо. Ночі стали довгими і темними. Поверхня води бралася молодою кригою. На довершення знявся могутній штурм — найнебезпечніший з усіх, що були. Він захопив «Восток». Корабель був уже досить пошарпаний антарктичними бурями і вимагав серйозного ремонту.

Штурм шаленів три дні. Був момент, коли

шлюп втратив управління і його понесло на величезну крижину. Матроси заклякли в секундному очікуванні вірної смерті. Та в останню мить висока хвиля накрила шлюп і відкинула його вбік від айсберга.

Після того як море стишилося, Беллінсгаузен вирішив іти в Австралію, а потім у тропіки Тихого океану. Тут мореплавці відвідали й описали безліч островів і архіпелагів. На географічну карту лягли острови Кутузова, Барклая де Толлі, Раєвського, Милорадовича, Ермолова, Чичагова. Всю групу було названо островами Росіян. Після плавання на Таїті і Фіджі, які давно були обжиті європейцями, шлюпи знову взяли курс в антарктичні води.

9 січня 1821 року зі шканців помітили, як на горизонті чорніє пляма. «Земля, земля!» — закричали матроси. Після двох місяців плавання у непривітному морі півдня люди побачили тверду, стійку сушу, з якою завжди прагнути зустрітися моряки.

«Навіть чудові картини островів Росіян,— пише один із супутників Беллінсгаузена,— не викликали такої великої радості, якої були сповнені всі ми, коли побачили крути, позбавлені життя скелі невідомої суші. Вона виникла із криги ланцюгом чорних кам'янистих гір, що зникають з очей за обрієм. Відкриття її завершує наші пошуки. Знайшовши її, ми можемо нарешті повернутися до рідних берегів, знаючи, що виконали свій обов'язок перед вітчизною й наукою: прapor російський майорить там, куди не проник до нас жоден мореплавець».

Наступного дня судна наблизились до межі

нерухомої криги. Шлюп «Мирный» підійшов до корми «Востока». Цієї урочистої миті матроси, вишикувавшись у парадні шеренги, тричі вигукнули «ура!», гармати обох кораблів дали кілька залпів.

Відкрита земля виявилася островом. Його назвали «високим іменем винуватця існування в Російській імперії військового флоту, островом Петра Великого».

Після плавання довкола цього острова Беллінсгаузен підбив підсумок спостереженням експедиції над природою суцільної криги Антарктики. Він писав: «Велетенську кригу, яка в міру наближення до Південного полюса утворює пологі гори, я називаю матерою, припускаючи, що ця крига йде через полюс і повинна бути нерухомою, торкаючись подекуди мілководдя та островів, подібних до острова Петра Великого, що знаходиться у великих південних широтах і належить також до берега, який існує (на нашу думку) неподалік від тієї широти і довготи, де зустрічали морських ластівок».

Під час багатьох плавань Беллінсгаузен помітив, що дрібні морські ластівки з прямим дзьобом зустрічаються тільки в цілком певній близькості від землі, тоді як далеко від неї зустрічаються, як правило, птахи із загнутим верхнім дзьобом, що харчуються на поверхні моря.

Висновок про існування суші він робив не тільки на підставі багатьох спостережень за живою природою, а й на підставі всебічного вивчення довколишнього середовища, характеру криги, її щільності, солоності, властивостей води на різних глибинах і широтах.

Ще не знаючи про існування шостого континенту Землі, про поховану під могутнім панциром материкової криги сушу, Беллінггаузен і Лазарев навели фактично обґрунтовані докази обов'язкового знаходження в районі Південного полюса цілого материка.

Приваблива легенда далеких предків про таємничу землю «Терра інкогніта Аустраліс» набувала контурів реального.

На п'яту добу плавання після відкриття острова Петра Великого море потемнішало. На воді і в повітрі з'явились егмонтські кури й «морські ластівки» — провісники того, що берег близько. Ним виявився острів з голими вершинами і сіруватими осипами. Його назвали ім'ям Олександра Первого.

Після дослідження Південних Шетландських островів, збору зразків порід, колекції мохів і морської трави, відлову котиків і птахів Беллінггаузен наказав пливти до Ріо-де-Жанейро. Шлюп «Восток» почав текти дужче, і корабель різко зменшив хід. «Мирний» пішов попереду, спостерігаючи за колишнім флагманом, пораненим у битвах із морською стихією та кригою.

Рано-вранці 24 липня 1821 року шлюпи наблизилися до своїх постійних стоянок на Кронштадтському рейді й кинули якір.

Плавання до берегів Антарктиди завершилось.

У рапорті Російському Адміралтейству Фадей Беллінггаузен назвав такі цифри: шлюпи «Восток» і «Мирний» перебували у плаванні 751 день, пройшли понад 92 тисячі кілометрів і відкрили, не рахуючи Антаркти-

ди, 29 великих і малих островів. Із 189 офіцерів і матросів, що відпливли 4 липня 1819 року, повернулося назад 186 — двоє матросів померло в дорозі від хвороб, один загинув у морі, зірвавшись у шторм із щогли. Моряки були вражені тим, що капітан Беллінсгаузен і Лазарев, здійснюючи таке довге плавання у неймовірно важких умовах Південного Льодовитого океану, не тільки зберегли судна, а й мали дуже невеликі втрати в людському складі, чого в ті часи взагалі не вдавалося уникнути.

Експедиція провела величезну роботу з кораблеводіння, гідрографії, і картографії, надзвичайно точно позначивши на картах усі відкриті архіпелаги й острови, з океанографії, кліматології, фізичної географії, зоології і ботаніки. Під час плавання Беллінсгаузен вів детальні записи про хід експедиції. Як звітний матеріал були на суднах вахтові журнали, де з точністю до хвилини фіксувалося все корабельне життя і всі найдрібніші події кожного дня, а на окремих сторінках велися гідрометеорологічні спостереження.

У весь цей чорновий матеріал, як і навігаційні карти, був переданий у розпорядження Беллінсгаузена. Його праця побачила світ у 1831 році. Матеріали, що залишились, так і не були видані й загубилися в архівах...

Можливо, там, у колишньому Катерининському палаці, вони й лежать зараз,— Головін замовк і одійшов від карти.

Якийсь час бійці чекали на дальшу розповідь, а потім хтось, догадавшись, що це кінець, першим заплескав у долоні.

До Головіна підійшов командир роти, сказав:

— Чого ж ти завдання не поставив? Адже архів їм рятувати.

— Поки що невідомо, як командування вирішить.

— А що тут вирішувати! Пошлють — і край.

— Полковий комісар, напевно, сам про це бійцям скаже.

— До речі, тобі до нього наказано з'явитися. Візьми з собою політрука. Йому теж треба в штаб на партоблік ставати.

ЦІНА ВТРАТ

Головін і політрук пішли в тил, пригинаючись у неглибоких ходах сполучення. Політрук мовчав, напевно, обдумував почуте. Мовчав і Головін. Урвавши розповідь на тому моменті, що змусив його, простого студента університету, розпочати розшуки документів, Головін зумисне не став говорити про свої припущення і догадки, чому російське відкриття намагались повернути в небуття.

Велике географічне відкриття, яке можна поставити в ряд із подвигами Магеллана й Колумба, в ученому світі Європи і казенному Санкт-Петербурзі не було гідно оцінене. Відкриття шостої частини світу дехто намагався приписати іншим, наприклад, американському промисловцю Палмеру.

Розмірковуючи про підоснову применшення заслуг російських мореплавців, Головін знайшов кілька основних причин.

По-перше, тут винні були надмірна обережність і скромність самого адмірала Беллінсгаузена.

У своєму щоденнику він уникав категоричного слова «континент», тому виникла думка, буцімто Беллінсгаузен не розумів, що відкриті ним береги є берегами Антарктиди.

По-друге, відкриття Беллінсгаузена не стали відомі широкому колу читачів, бо щоденник експедиції вийшов у 1831 році лише в шестистах примірниках. Він був опублікований після того, як з'явилися повідомлення про плавання до Антарктиди англійців Вільяма Сміта, Едуарда Брансфілда, Джеймса Уеддела, Джона Біско і того ж американця Натаніела Палмера.

По-третє, сам автор під час підготовки рукопису до друку знаходився під стінами турецької фортеці Ісакчі на Дунаї, в облозі якої він брав участь як командир гвардійського екіпажу, і редактували книжку різні некваліфіковані люди. Тому остаточний текст багато в чому не відповідав оригіналу, вийшов з великими скороченнями і перекрученнями.

Перший і єдиний переклад книжки англійською мовою мав такі принципові помилки, які викликали в читачів неправильне уявлення про те, що Беллінсгаузен бачив не берег материка, а айсберги. Російський редактор книжки заміняв слова «материк криги» на більш обережний вислів — «крига гориста, що твердо стоїть», а англійський перекладач, остаточно перекручуючи смисл, перекладав як «високі айсберги». В інших місцях книж-

ки, там, де в російському виданні було сказано «матера крига», англійський перекладач писав «материнський айсберг».

Нарешті, по-четверте, уряди великих морських держав, і в першу чергу Великобританії та Франції, зачепили несподівані для них успіхи російських мореплавців, вони не могли примиритися з тим, що до слави росіян, які зовсім недавно розгромили армії Наполеона, додалася слава першовідкривачів нового континенту. Англія й Франція боялися могутності Росії, і було ясно, що в цих країнах намагалися за всяку ціну применшити значення та успіхи експедиції Беллінсгаузена — Лазарєва.

Щоб встановити історичну істину, Головіну треба було знайти справжні навігаційні карти Беллінсгаузена. Він вірив, що вони могли знаходитися в архівах, які захопили гітлерівці у Великому Катерининському палаці.

...Полковий комісар Дергач зустрів Головіна привітно, почастував чаєм із цукром, розпитав, як сприйняли розповідь бійці. Потім, посуворішавши, сказав:

— Фашисти готуються до нового наступу. Тоді треба поквапитися. Командир полку згодився на операцію, виділив розвідників. План простий — перебратися в зводу там же, де пройшли Нікітич і Кондрашов, винести архів і без галасу знову зайняти оборону. Розвідники в разі чого підтримають вогнем. Або ж зав'яжуть бій в іншому місці, допоможуть вийти із небезпечноного становища. До тебе я прийду перед самісінським початком операції, а раніше пошли тих хлопців пере-

пиляти грати. А втім, деталі уточни із Зубковим.

— Дозвольте виконувати? — Головін підвівся.

— Давай, лейтенанте.— Дергач теж підвівся і потиснув руку.— Та себе бережи. Чую, далеко підеш. Доживи тільки.

Головін віддав честь і мовчки попрямував до виходу, розчулений словами комісара.

НІЧНИЙ ВІЗИТ

Дивно, але у свої тридцять п'ять років Нікітич ніколи не тримав в руках ножівки. Поплотно ковзalo по гратах, вищало.

«Треба ж!» — ледве не застогнав Нікітич і спересердя опустився на сніг. Він думав, це просто різати метал, навіть не спробував, коли ножівку дістали і до неї дали два запасні полотна. Всі хвилювання, небезпечний перехід через німецькі траншеї, товариші, що чекають його сигналу, щоб рушити до палацу,— все летіло шкереberть через те, що Нікітич, виходить, просто-напросто не вміє орудувати ножівкою.

«Дурень і є дурень!» — розлютився Нікітич на себе, не знаючи, що робити. Кондрашов сидів за рогом палацу, біля водозабірника, прикриваючи Нікітича з двору, звідки могли прийти вартові.

«А чи він може?.. Навряд. До війни зовсім малий був...»

Він знову став на коліна і зашкріб по гратах! Hi! Не піддаються прокляті! Зацьковано огледівшись довкола, Нікітич ліг на бік і

поповз до Кондрашова. Розхвилювавшись, Льоша втягнув голову, тихо затвором подав патрон у патронник.

— Не піддаються, стерво,— зізнався Нікітич.— Ти спробуй, а я повартую.

Льоша поповз до грат. Біля них валялася ножівка. Льоша трохи відпустив полотно, скинув рукавиці, намацав грати, здогадався — не так «гриз» їх Нікітич, і зробив перший надріз. Потім звук став глухішим і нічим не стъобав по нервах, як у Нікітича. Та швидко почали мерзнути руки. У рукавицях же працювати було незручно.

А все ж починалося добре цієї ночі. У взвод прийшов полковий комісар, пояснив, для чого знадобився архів. З його слів виходило, що врятувати документ важливіше, аніж виграти бій. Бійці звільнили від зайвого мотлоху свої речові мішки, комроти Зубков і взводний Головін перевірили кожного, чи не дзенькає що-небудь, видали по парі обойм патронів, старшина розщедрився на додатковий пайок — по пачці варених концентратів на брата.

Старою дорогою Льоша з Нікітичем провели увесь взвод до кладовища. Льоша збігав додому, дізнався у батька, що все залишилося без змін, у підвали ніхто не заглядав. Батько зайняв позицію біля воріт палацу, звідки було видно вартових. У разі небезпеки батько зчинить який-небудь галас, його напевне почутоу.

Льоша закінчив один надріз і взявся за другий, нижній, намагаючись спилляти під корінь, щоб метал не чіпляв за одяг.

Піддував вітер. Десь прогриміла канонада,

схожа на перекати далекої громовиці. Похруськували гілки в парку, і, здавалося, там хтось ходить. Та Льоша знов, що його оберігає Нікітич, а в темряві у того очі були зіркі, як у сови. Хвилював тільки батько. Як усі діти, що вже виросли, Льоша ставився до батька трохи зневажливо. Тільки б не перестарався і не вчинив якоїсь дурниці.

А Головін у цей час лежав за гранітним могильним каменем і дивився в бік темної озії палацу. Вперше опинившись у ворожому тилу, він трохи побоювався, проте не німців, а своїх же солдатів, що могли розгадати його стан. Вся воля йшла на те, щоб себе не виказати, здаватися спокійним і сильним. Зараз він лежав один, невидимий для інших, і весь час поглядав на стрілки годинника, що світилися в темряві. Як завжди в таких випадках, час тягся поволі. Головін давно помітив, що час поспішає тільки тоді, коли людина сама зволікає.

Раптом до слуху долинув сплеск. Із німецької траншеї вилетіла ракета, обпекла колючим світлом замети, тицьнулася в косми низької хмари і, знесилившись, почала падати. Очевидно, з того боку зчинили якийсь шерех розвідники, німці занепокоїлися. Головін близче підтяг до себе автомат, відчуваючи, як по тілу розливається жар. Збоку він побачив бійців, що втиснулися в сніг.

Палац він роздивився, коли ракетник пальнув ще раз. Вікна спалахнули, немовби разом засвітились у залах дугові прожектори. Головін ковзнув поглядом униз, але там нікого не помітив. «Де ж Нікітич?»

Головіну захотілося послати бійця дізна-

тись, що там трапилося. Та Зубков розписав операцію по хвилинах. У його наказі було визначено й час, необхідний для того, щоб перепиляти грати,— півтори години. Якщо Нікітич не встигне, він попередить про це командира. Поки що ледь звернуло на другу. Головін підняв комір шинелі, щоб не задувало у шию, і почав чекати.

Німець-ракетник заспокоївся і більше не стріляв.

Другий стояк Льоша перепиляв швидше. Зумів приловчитися. Залишався поперечний стержень, що перевивав обидва стояки. Між стержнем і стіною був надто малий зазор, ножівка не проходила, довелося пилити самим полотном.

Приповз Нікітич.

— Що в тебе?

— Бачиш, ножівка не пролазить!

— Ех, рвонути б гранатою...— Нікітич сплюнув крізь зуби і з занепокоєнням подивився в бік кладовища: там мерзли бійці.

Грати затиснули полотно. Льоша обхопив стояки руками, колінами уперся в стінку, потягнув грати на себе, але вони не піддалися.

— Тягни грати! — наказав Льоша і швидко зашивиргав пилкою.

Нарешті грати зрушилися. Разом вони розхитали їх, обірвали метал, притулили до стіни. Нікітич кулаком у рукавиці повибивав внутрішні шибки. Треба було ще витягти стару дубову раму. Нікітич скинув фуфайку, загорнув у неї приклад, щоб заглушити удар, і висадив раму.

— Лізу, давай ліхтарик.

Льоша витяг ліхтарик із синім склом.

Пригнувшись, Нікітич шмигнув у підвал. Льоша тілом затулив вікно, щоб не було видно світла, яке запалить Нікітич.

Невдовзі він штовхнув Льошу під бік, висунув голову:

- Там ще двері й замкнені.
- А тут є хоч що-небудь?
- Порожньо.
- Ламай двері.
- Чим?! Вони ковані!
- Якби ломик...
- Біжи додому, знайди!

Льоша обігнув палац, притискаючись до дерев, вискочив на вулицю і прожогом кинувся до свого будинку. Він пам'ятав, що в дровітні завжди стояв лом, зроблений із рейки вузькоколійки; ним можна було розтрощити будь-які двері.

До діда він хотів повернутися опісля, та ноги самі занесли його в хату. Дід лежав у темряві один і не спав. З легкої ходи він упізнав онука.

— Прийшов-таки,— усміхнувся він.
— Ломик знадобився. Двері там замкнені.
— Замок?
— Угу.
— Ти пошукай на батьковому верстаку. У нього, здається, ціла в'язка ключів була. Дивись, який-небудь і підійде.

— Довго морочитися.
— А двері ж бо я знаю, їх просто так без шуму не знімеш.

Льоша серед різного залізяччя знайшов в'язку ключів, засунув їх до кишени.

- Ну прощай, дідуся... Видужуй.

— Спробую.— Дід підняв руку і ласкаво поплескав онука по щоці.

— А ломик я все-таки прихоплю.

— Бери, як не обтяжить.

Льоша цьомнув діда в чоло і вискочив з хати. Не знав він тоді, що бачить діда воєнне.

Ломик не знадобився. Нікітич підібрав ключ, яким вдалося відімкнути замок. В другому, просторішому приміщенні стояли великі фанерні ящики. Нікітич позивав накривки. Там лежали папки з паперами. Напевно це був архів. Льоша поповз до кладовища.

Головін помітив його метрів за двадцять.

— Все,— видихнув Льоша.

Бійці поповзли до підвалу. Нікітич набивав речові мішки паперами, і вони йшли по руках, ланцюжком через кладовище, дзот, нейтральну смугу і спорожняли їх у наших окопах. За вартовим, що знаходився біля дзоту, пильнував боєць із полкової розвідки, готовий будь-якої миті придушити гітлерівця, коли німець щось запідохрить і спробує зняти тривогу.

Час ішов, а у підвалих ще лишалося багато паперів. Головін вирішив попросити у Зубкова допомоги.

Повалив густий сніг. Він сліпив очі, заважав орієнтуватися, зате надійно маскував бійців. Вони працювали швидко і рухались, мов привиди. Вартовий так і просидів в окопі, нічого не побачивши і нічого не почувши.

Закінчили справу, коли почало розвиднітися. Нікітич замкнув двері, виліз із підвалу й приладнав гратеги на старе місце.

— А де ломик?— запитав Льоша.

— Ломик? Ex, я ж його там залишив...
Часу, щоб спуститися назад, уже не було.
Швидко світало.

— Ну, гаразд,— прошепотів Льоша.— Може, обійдеться...

Вони пішли останніми. Як і було домовлено, батько, коли все скінчиться щасливо, повернеться додому. Сніг ішов цілий день і наступну ніч. А потім визирнуло біле холодне сонце.

Настала зима.

ЛЕЙТЕНАНТ ЛАУБАХ ВЕДЕ РОЗСЛІДУВАННЯ

Лаубах прикидався солдафоном тільки перед безпосереднім начальником майором Будбергом. Це було вигідно і зручно. Будберг, особисто залишаючись невисокої думки про свого підлеглого, легше прощав помилки, сміливіше міг перевіряти на ньому свої концепції. Тим часом Лаубах був трохи розумнішим і делікатнішим за чванливого фанфарона Отто фон Будберга.

Лаубах сподівався, що після падіння Ленінграда війна закінчиться. Збираючи в музеях картини і цінності, він не забував і про себе. Мріяв згодом піти у відставку, вигідно спродати їх і відкрити свою майстерню. Посолдафонському покірливо догоджав він барону Будбергові лише тому, що служити при ньому безпечніше, ніж командувати на передній лінії. За наказом шефа він складав опис майна і картин колишніх царських і великоруських палаців, при цьому речі,

що найбільше впадали йому в око, «забував» вносити до списків, непомітно відправляв у Мюнхен, розширяючи власну колекцію.

Документи, підписані Будбергом, відправлялися в Берлін Альфреду Розенбергу, який відав справами східних окупованих територій і провадив, як писав рейхміністр у своїх інструкціях імперським комісарам, «викорчовування різних расових коренів».

Відомості про російський морський архів, очевидно, зацікавили Розенberга. Рейхміністр прислав під Ленінград спеціального емісара, одного з авторів відомої в рейху наукової праці «Народ шукає море», фрегаттен-капітана Густава Крулля.

Це був високий сивий морський офіцер у пенсне з випущеним обличчям, у бездоганному мундирі із золотими нашивками на рукавах.

Відрекомендувавшись Будбергу, фрегаттен-капітан зажадав негайно ознайомитися з архівом.

— Ви навіть не хочете спочити з дороги? — гречно поцікавився Будберг.

— Я чудово відпочив у поїзді, — відповів Крулль.

— Скажіть, чому цей російський архів зацікавив пана рейхсміністра? — запитав Будберг, відчуваючи якусь незрозумілу тривогу.

Крулль знизвав плечима:

— Певно, з допитливості.

— Ми не мали часу, щоб розібрati архів.

Самі розумієте, тут фронт.

— Для цього і послав мене доктор Розенберг, щоб надалі потурбуватися про евакуацію його у морський музей Ростока.

Будберг викликав Лаубаха і відрекомендував його Круллю.

— Архів досить великий, але його можна поступово перенести сюди, — запропонував Будберг.

— Де він зберігається?

— У підвалі. Ми опечатали двері й організували охорону.

— Тоді спустімся в підвал.

Офіцери вдягли шинелі і вийшли на подвір'я, Лаубах узяв фельдфебеля з ключами і двох солдатів, що принесли ліхтарі. З підвалу війнуло сирістю і пліснявою. Сильне електричне світло наполохало пацюків. Важко стрибаючи по ящиках, вони зникли в темній норі. Лаубах з огидою вдарив ногою по першому ящику, фанера гулко ухнула. Лаубах зірвав накривку. Ящик був порожній. Він кинувся до іншого. У ньому теж нічого не було. Лейтенант розгублено озирнувся на Будберга. У барона тъхнуло серце — передчути нещастя не підмануло його.

— Ящики порожні! — закричав Лаубах, хоч і так було ясно, що архів зник.

— Чи не хочете ви сказати, що папери з'їли пацюки? — міцно стулив губи фрегаттен-капітан.

— Що ви! Архів важив понад дві тонни! — не зрозумів іронії Лаубах.

— Солдати заходилися розбивати ящики. Фанера відсиріла і розсипалася під їхніми прикладами. Фельдфебель знайшов клаптик паперу, подав Будбергу. Барон, тримаючи папірець двома пальцями, прочитав кілька рядків, з яких нічого не можна було зрозуміти, і гидливо кинув клаптик під ноги.

Лаубах спіткнувся об залізний лом, хотів відкинути його вбік, та враз подумав: «Звідки взявся цей лом? Коли я зачиняв на замок, його не було». Він обдивився двері, переконався, що вони цілі, ломом ніхто не орудував. Глянув на вікна, заліплені снігом. Ні, через вікно і гратег міг проникнути або підліток, або святий дух. Навіть якщо припустити, що пробрався підліток, то як він витяг увесь архів, скільки ночей знадобилося йому, щоб зробити це, не привертаючи уваги охорони?

— Лейтенанте, потрудіться пояснити все це,— почув він різкий голос Будберга.

Лаубах подивився в сірі непроникливі очі шефа.

— Боюся стверджувати, але тут поправлюала нечиста сила,— пробурмотів він.

— Ви замикали підвал?

— Авжеж! Та коли б я навіть не замкнув, то все одно ніхто не зміг би звідси винести навіть аркуша. На подвір'ї вдень завжди були солдати, а вночі охороняли вартові.

— Куди виходять душники?

— У садок.

Будберг підійшов до одного віконця, звідки пробивалося слабке світло, торкнув гратег. Потім вийшов у сусіднє приміщення і звернув увагу на сніг, який намело крізь розбиті шиби. Він хитнув гратег, вони піддалися.

— От як проник ваш біс, лейтенанте,— промовив він, обтрашуючи рукавиці.

Лаубах підбіг до вікна, навіщось заглянув у нього, але нічого, крім снігу, не побачив:

— Якщо хтось проник у вікно, то як він міг відчинити замкнені двері і потім зачини-

ти, оскільки перед нашим приходом вони були на замку?!

— Мабуть, спочатку грабіжник хотів скористатися оцім ломом, та потім зумів відімкнути замок ключем.

— Накажете почати розслідування? — запитав Лаубах, сподіваючись відтягнути покарання.

Будберг помовчав. Він міркував, як йому самому викрутитися, і вирішив усю провину звалити на лейтенанта:

— За цю пригоду ви будете відповідати перед військовим судом... А поки що вам нічого не лишається, як знайти викрадачів і спробувати повернути архів, коли ще не пізно.

Будберг повернувся до Крулля:

— Ваше рішення, пане фрегаттен-капітан?

Крулль думав кілька секунд.

— Я чекатиму, — нарешті промовив він і попрямував до виходу.

...Відчуваючи, що військовий суд не помилує і в найкращому разі відправить у штрафний батальйон, звідки майже ніхто не повертається, Лаубах кинувся на пошуки. Про порятуванок йому ясно дав зрозуміти Будберг: якщо він поверне архів. Спочатку він викликав розшукових собак, але вони не допомогли. Відтоді як залізли в підвал, минуло, мабуть, уже багато часу. Нічого не дало й обстеження парку. Хуртовини замели всі сліди. Лаубаху сяйнула думка, що росіяни могли перенести архів через лінію фронту, та він одразу прогнав її геть. Німецькі війська вже давно відтіснили росіян під Пушкіним, притиснувши їх до самісіньких околиць Ленінграда. Майже тридцять кілометрів території,

набитої частинами найрізноманітнішого призначення в умовах ущільненого фронту, ніяк не могли подолати росіяни, навіть якби вони ризикнули на диверсію. Але й тоді, коли лінія фронту проходила неподалік від Катерининського палацу, вони все одно не мали можливості переправити архів.

Лаубах пройшов старими окопами, заметеними зараз снігом, обплутаними колючим дротом, обгородженими мінними полями, обдивився укріплення дзотів, звідки вдень і вночі проглядався кожен метр нейтральної смуги, побував і біля дзоту край яру, в тому місці, що було позначено на військовій карті як найменш небезпечне для оборони. На пагорку біля дзоту був постійний пост, звідки добре було видно і яр, і заміновану багнисту низину попереду, і кладовище. Диверсанти не могли бути святими духами, будь-який шерех умить стривожив би вартового. Проте ніяких пригод на цьому посту не траплялося.

Здивування Лаубаха викликала й ще одна обставина — для чого раптом знадобився росіянам старий архів, якщо вони, відступаючи, залишали куди більші цінності? Та й чи міг ослаблений голодом, погано вдягнений, майже не озброєний російський солдат відважитися на такий ризикований крок у той час, коли Ленінград уже бився в агонії?

Однак ця думка не заспокоювала його. Був факт — зникнення архіву, і треба було приймати його як такий, не вдаючись до складних нюансів. І був речовий доказ — знаряддя зломщика.

Кому міг належати лом? Лаубах навів до-

відки. Колись у Пушкіні була вузько колійна залізниця. Нею підживили до Петербурга торф та дрова. Пізніше її занедбали.

Рейки розтягували, кому було не ліньки. Їх використовували замість балок у будівництві, для зміцнення телеграфних стовпів, парканів, для виготовлення інструменту — отаких ломиків, що були майже у кожного господаря. Лаубах вирішив організувати із саперів команду, яка нібито збирає металобрухт для німецької промисловості, а насправді виявляє тих, у кого ломика нема. Солдати відбирали у жителів усі самовари, сковороди, сокири, праски, рогачі, чавуни і металевий посуд. Вони нишпорили по всіх закутках у будинку й на подвір'ї. Тих, у кого не знаходили ломиків, брали на замітку.

Так опинився у списках Іван Кондрашов. Сусіди засвідчили, що в Івана був лом, зроблений із рейки. Привернув увагу Лаубаха і той факт, що Кондрашов працював водово-зом на солдатській кухні, міг бувати у Катерининському палаці, возив воду караульно-му взводу, який там розташувався, оскільки водопровід не діяв. Лаубах взяв із собою перекладача — унтер-офіцера, солдатів і пішов до будинку, де мешкав Кондрашов.

Двері відчинив сам Іван. Унтер-офіцер не помітив, що в нього дерев'яна нога, відштовхнув росіянина плечем, і той упав на підлогу. Лаубаху нічого не лишалося, як відразу почати жорсткий допит.

— Обшукати! — голосно наказав він і вп'явся поглядом у діда, що лежав на ліжку.

— Встати!

Та старий тільки ворухнувся.

— Він хворий! — закричав Кондрашов, на-
магаючись стати на ноги.

Дід пробурмотів щось незрозуміле.

— Що він сказав?

Перекладач теж не розчув.

— Кажу, шмаркач ти, щоб на мене горла-
ти! — голосніше промовив старий.

У цей час один із солдатів знайшов вер-
стак, ящик із слюсарним інструментом,
замками, заготовками ключів. Лаубах схопив
Івана за сорочку.

— Грабіжник! — закричав він. — Ти зала-
зв у підвал палацу? Хто допомагав тобі ви-
тягати папери?

Іван Кондрашов подумав, що хтось вика-
зав його, і вирішив мовчати. Мовчання й пе-
реконало Лаубаха в тому, що росіянин при-
четний до зникнення архіву.

— Та нічого, унтерштурмфюрер Ейкорн
розв'яже тобі яzik, — пристрашив Лаубах,
згадавши про есесівця, який служив у жан-
дармерії його полку і славився як спеціаліст
по допитах російських партизанів.

— Взяти! — наказав він унтер-офіцеру й
пішов до дверей.

Солдати схопили Кондрашова. Ніхто не
звернув уваги на старого. Той поволі засунув
руку під подушку, скоцюбленими пальцями
зірвав кільце і відштовхнув гранату від себе.
По перекошеній підлозі вона покотилася до
ніг гітлерівців, що тягли до виходу інваліда-
сина. Граната вибухнула, коли Лаубах уже
був у сінях. Ударна хвиля штовхнула його в
спину, і він упав, боляче розбивши обличчя
об одвірок. Невдовзі розтанув дим, і він по-
бачив солдатів, що корчилися від болю, й

усміхненого Кондрашова. Росіянин сидів, притиснувшись спиною до стіни і притримуючи скривавленою рукою бік, шепотів зблідими в передсмертних муках губами:

— Що, викусив?

Лаубах не зрозумів, але відчув у чужих словах торжество. Він ніколи не вбивав. А от тепер, задихаючись від злості, вихопив пістолет і розрядив обойму в росіянина, що вмирал.

Розділ другий

«КОЖНОМУ СВІЙ ЧАС»

ХОЛОДНА ДОРОГА ЖИТТЯ

...Груддя мерзлої землі й кам'яне кришиво обвалиюються на оглушених, придавлених вогняним вітром бійців. Він, Головін, втискається в шорсткі стінки окопу, пробитого в граніті. Крізь тріскотню розривів, глухий обвальний гул і свист осколків до нього ледве долинає крик Зубкова:

— Відбили шість атак... Два взводи повністю вибули із строю! Далі триматися не можемо...

Зубков у розірваній ватянці, голова забинтована, обидві руки теж, свіжа глибока подряпина пройшла по старій знівеченні рані на щоці. Він кричить у телефонну трубку, яку тримає йому біля рота телефоніст, кричить поквапно, захлинаючись словами, боячись, що його переб'ють.

— Прошу допомоги! Швидше допомоги!..

Вибух задуває в укриття жовтий толовий дим. Телефоніст падає на Зубкова, затуляє його своїм тілом.

— Санітара сюди! — кричить Зубков, дико поводячи очима.

Санітар не прийде. Він помер поруч, так і не встигнувши перев'язати Головіна. Лев хоче сказати про це, але з горла вихоплюється лише булькотливе хрипіння. Зубков ледве впізнає його і раптом безсило мовить:

— Здається все, Льовушко...

Головін хитає головою, скрежоче зубами. Ні, вони не повинні померти просто так. Не мають права. Ім треба ще жити довго-довго. Червона пелена застилає очі, обриває дійсність.

...У щілину дме. Холод дошкуляє крізь «підбиту вітром» шинелю. Якимось чудом рота, а з нею йувесь батальйон втрималися...

Старшина-санітар налив у кварту горілки з бідончика:

— Вам, товаришу лейтенанте, з вашою раною, вважайте, щаслива облігація дісталась... Скресне з Ладоги остання крига — і пароплавом у тил...

Він показав очима на бухгалтерські гросбухи, складені одна на одну:

— Бачите книги? У них ті, кого зняли з котлового постачання у зв'язку із смертю. На кожній сторінці по тридцять прізвищ. Якби всіх воскресити, тут стало б тісно від людей.

...Імлиста, вітряна ніч. Берег Ладоги. Хвилі накочуються на обледеніле каміння, на старий пароплав із великим червоним хрестом на коміні. Обливає студеними бризками поранених, які рухаються до пароплава

по слизькому від води і намерзлої криги при-
чалу. Одні ледве йдуть самі, іншим допома-
гають іти супровідники. Тих, хто не може
пересуватися самостійно, несуть на ношах.

Капітан дріботить по містку. Зупиняєть-
ся, дивиться на дах рубки, де невиразно чор-
ніє силует спареного зенітного кулемета:

— Гей, на рубці!

На даху показується солдат:

— Що?

— Поглядайте. Усяке може статися...

На пароплав піднімаються останні поране-
ні. Позаду них військлікар у білому кожуш-
ку, ще здаля кричить:

— Все, капітане! Відчалюй!

— Ну, гайда... — весело промовив літній
боєць на даху рубки.

Уже зовсім розвиднілося, коли пароплав
вийшов із бухти і, розштовхуючи дрібні кри-
жини, почав огинати мис. За мисом вітер був
сильніший і студеніший. Він свистів у сна-
стях, полоскав прапор на щоглі й лунко бив
об залізний борт хвилями і крижинами.

Пароплав захитало.

Головін, який захотів лишитися на палубі,
почав мерзнути. Він зіщулився, ховав облич-
чя у комір шинелі, щоб якось зігрітися.

Над Ладогою пливли імлисті хмари. Між
ними жевріли зірки, які ще не встигли пога-
снути. Вдалині, по курсу пароплава, видні-
лось крижане поле, нерівне й тористе.

На нижній палубі зненацька пролунав
крик:

— Відчепися, кажу. Чого вшнипилася!

Поранений із забинтованою головою і ру-
кою в лубку рвався до носової частини паро-

плава. Санітарка не пускала його, чіпко тримала за ватянку, повторювала благально:

— Ну, любенький, золотенький, ну не можна, розумієш?

— Відійди! — намагаючись відштовхнути її, лементував поранений.— Я хочу море подивитися!

— Потім подивишся. А зараз треба чай пити.

— Мені бажано зараз! Я шість місяців це море захищав і ні разу, уяви, ні разу не бачив його в очі. Відчепися!

Він так люто гаркнув на санітарку, що та з переляку відскочила од нього і викинула для захисту руки...

Поранений довго дивився на Ладогу. Схоже, щось шукав у воді своє, нафантазоване за час сидіння в окопах. І не знайшов. Розчарувався.

— А ліс усе-таки веселіший,— зітхнув він і повернувся до санітарки.— Ходім, серденко, чаювати.

Зовсім змерзнувши, Головін крикнув:

— Братця!

Згори звісилась голова молоденького бійця.

— Допоможи в трюм зійти.

— Момент, товаришу лейтенанте.— Боєць скотився з рубки, підхопив Головіна, потягнув униз.

Всюди лежали поранені, стогнали, хропли уві сні. Близько від дверей марив морячок, скоплювався, рвав на собі тільняшку, під якою червоніли бинти, і знесилено падав.

— Кидай гранату, — хрипів морячок.— Кидай, матері твоїй ковінька...

Головіну захотілося вирватись на повітря з тісного, пропахлого лікарнею нутра пароплава, та боєць уже втік, а йому бракувало сил, щоб підвистися самому, пройти повз людей, перетворених бинтами в ляльок.

До нього підійшла медсестра, та сама, що не пускала пораненого, який хотів побачити море.

— Чаю хочете? — запитала вона.

— Якщо можна... — з натугою вимовив Головін.

— Чому ж не можна?

Через хвилину вона принесла кварту окропу і великий шматок цукру.

Головін узяв кварту, не поспішаючи став ковтати окріп. Він не одразу звернув увагу на чийсь шепіт:

— Товаришу лейтенанте... Га, лейтенанте...

Повернувши голову, Головін наткнувся поглядом на широко розплющене око, що дивно блищало,— око людини, закутаної у вату і бинти. Людина ледь чутно прошепотіла:

— Залиш чайку... хоч краплинку.

На якусь мить Головін закляк — око ніби гіпнотизувало його. Хто це міг бути? Надто знайоме око.

Головін скрикнув:

— Це ти, Льошо?!

Синя тріпотлива повіка затулила око. З-під неї викотилася буйна сльоза, поповзла по бинтах. Сухі, без кровинки, губи ворухнулись: вицідивши з присвистом слова:

— Чайку... Нутро палить.

Повіка знову розтулилася, оголивши око:

неприродно велике, чорне і глибоке. Звідкись, чи не з самісінької глибини його, почувся слабий, тремтячий шепіт:

— Водички мені... Хоч якоїсь...

— Зараз, Льошо. Зараз. — Пересилуючи біль у спині, Головін перевернувся і простяг руку з квартовою до губів Кондрашову.

Око жадібно заблищало з-під ковдри, випросталась жовта рука, нетерпляче потяглося до кварти.

— Не смій! — Крик пролунав позаду, такий пронизливий, що поранені попідводилися із своїх лежаків.

Підскочила санітарка, вирвала в Головіна кварту і вихлюпнула воду на підлогу.

— Ти що, вбити його надумав? Він у житті поранений! Йому не можна ні краплі!

— Я думав, тільки в голову,— спробував виправдатися Головін.

— Індик теж думає.

Вона легко підхопила Головіна, підперла сильним плечем і потягла знову на палубу.

...Пароплав ішов назустріч ранковому сонцю. Крижини так само бились об його борти, примушуючи їх басовито стогнати. Праворуч стелилося поспіль — аж до горизонту — крижане поле. Тут ще не встигла попрацювати весна.

Раптом почувся гул. Ззаду, від моря, показалися чотири маленькі одномоторні літаки. Із рубки вискочив капітан, глянув на них у бінокль.

— Німці! Тривога!

Задзвонив гучний дзвін. Біля комина пароплава забилася біла хмаринка. Над водою і кригою попливли уривчасті гудки.

Літаки наблизалися швидко. Вже нео-зброяним оком можна було розрізнати товсті обводи шасі, хрести на тонких фюзеляжах.

«Лапотники», — визначив Головін. — У кожного по дві бомби. Отже, вісім!»

Він зачаровано дивився на літаки, як дивиться миша на удава, що зібрався її зжерти. На палубу вибігла знайома санітарка Зоя, глянула на літаки і, зойкнувши, втекла назад.

Головний «юнкерс», блиснувши віконцями кабіни, перейшов у пікірування. Одразу по ньому застрочили кулемети. По рубці покотилися гільзи, що диміли.

«Юнкерс» пікірував далі. З його крил зривались білі вихрові струмені. Свист повітря змішався з вищанням бомб, від якого хололо серце.

Два важких удари струснули пароплав. На палубу сійнуло водою і крижаним кришевом. Літній боєць біля кулемета різко випростався й захитався.

— Що з тобою, дядечку? — закричав молоденький напарник.

— Воюй, солдате... — прохрипів старший, падаючи на спину.

Молоденький боєць підскочив до кулеметів, заходився наводити їх на другий «юнкерс», не встиг — той уже скинув бомби і крутым розворотом шугав у небо.

Дах рубки здибився. Дивовижна сила зірвала Головіна з місця, разом з уламками підняла в повітря...

Опритомнів він уночі. Санітарка прикладала до лоба мокрий бинт. Вона щось говорила йому, та він не чув — у голові настирливо

дзвеніло. Внизу неквапливо билась машина. Очевидно, пароплав тягнув буксир. Хтось відігнав «юнкерсів». Головін заплющив очі і знову знепритомнів.

Двічі він приходив до тями від болю. Спочатку, коли його клали на носилки. Дошки причалу, збиті похапцем, пружинили під ногами санітарів, при кожному кроці носилки смикались у їхніх руках, завдаючи болю. Потім, коли полуторка довго везла його кудись вибоїстою дорогою.

Нарешті машина зупинилась. По запаху паровозного диму Головін визначив, що його привезли на станцію. Він лежав у переповненному залі чекання цілий день. Аж уночі підігнали вагони, повантажили поранених і кудись повезли.

НЕБО СИНЄ НАД НЕВОЮ

Головіна одразу ж поклали на холодний, бляшаний операційний стіл. Сестра тицьнула маску. В ніс ударив колючий і різкий запах хлороформу.

«Рахуйте», — долинуло звідкись здалеку. З болю він догадувався, що осколок засів десь у хребті біля центрального нерва. Якщо хірург помилиться, він чи помре, чи збожеволіє. Або ж його розіб'є параліч, і він стане живою мумією...

Почав рахувати, вдихаючи на повні груди хлороформ. Ale від напруженіх нервів, від страху ніяк не міг заснути, збився з рахунку і почав знову «сімнадцять, вісімнадцять... дев'ятнадцять».

Відчув, що сестра зняла маску.

«Відклали операцію», — з радістю подумав Головін і розплющив очі.

Він уже лежав на спині, стягнутий жорстким шкіряним корсетом. Сестри, чомусь ховаючи очі, похапцем збирали інструменти. Одна з них відсмикнула штору, й операційну залляло сонячне світло. Почали операцію вранці, отже, між «вісімнадцятьма» і «дев'ятнадцятьма» минуло кілька годин.

Над ним схилився хірург у білій шапочці, затісній для великого лисого черепа з мішками під очима, випнутою губою і великим синім носом. Він намацав пульс. Відчувши, що Головін прокинувся, лікар сердито відкинув руку:

— Скажу вам, ви лаялись, як справжній біндюжник.

Ще п'яній від хлороформу, Головін роздратовано промовив:

— Дайте мені спокій!

Хірург сплеснув руками:

— Щоб ви дожили до моїх років! Я зробив неймовірно складну операцію — і от вам, дяка...

Медсестри, що нечутно ковзали по паркету, обурено чмихнули.

— А мені наплювати, що ви там зробили! — розгнівався Головін.

Хірург зняв окуляри з товстими скельцями. Як у всіх людей, що мають поганий зір, очі в нього стали безпомічними й лагідними. Він покліпав білявими віями, ніби запорошив око, і спитав:

— Хочете, покажу осколок?

З емальованої чашечки пінцетом він під-

хопив крихітний шматочок металу, ще покритий свіжою кров'ю.

— Залишити на згадку?

— Катайте, лікарю, — тихо промовив Головін, здивований несумірністю болю з мікроскопічною величиною стальної грудочки, яка віцілила в момент бомбардування пароплава на Ладозі.

— Житимете сто років. Це кажу я, полковник Радов! — Хірург скуювдив чуба Головіна і, зітхнувши, додав: — Три міліметри відділяли вас від вірної смерті.

Головін обережно взяв осколок, покрутив у пальцях:

— Думав, що у мене влетіла принаймні пудова болванка...

— Через оці руки,— Радов показав сухенькі кулачки із склеротичними жилками,— пройшли тисячі людей, але ви... я вам скажу!

Хлороформ переставав діяти, і тупий, пекучий біль прийшов звідкись із шлунка, вчепився в хребет.

— Сестро! Морфію!

Головіну зробили укол у ногу, і біль трохи відтягло.

Радов побарабанив пальцями по білій тумбочці, знову надів окуляри, й обличчя в нього відразу стало непроникливим і холодним. Він важко підвівся. За ним зашурхотіли капцями сестри й асистенти. У дверях Радов зупинився.

— Не буду обнадіювати вас,— промовив він.— Видужування може тривати довго. Час, юначе, час покаже...

Головіна повезли в палату — дуже малень-

ку кімнату у кінці коридора. Вона скидалася на склеп. Сестра опустила штору і наказала спати. Сильно ломило голову, заснути він не зміг і став прислухатися, як знову повільно, вперто підбирався до спини біль...

Віднині час для нього не існував. Йому сказали лежати на спині й не рухатися. Та він не міг цього зробити, навіть якби захотів. Міцно стиснутий корсетом, із ногою, покритою важким гіпсом, він нагадував сповите немовля. Десь на межі небуття тепер треба було знайти якусь стійку форму існування. Найбільше б влаштувала тиха бездумність. Але він не міг примусити себе не думати. Йому здавалося, що мозок у людини схожий на чутливі ваги, які діяли навіть від конопляної насінинки. Зайде в голову часточка якогось спомину, і весь механізм мозку почне працювати, як сигнальний майстеровий. Mrія коли-небудь відшукати карти Беллінгаузена тепер пригасла. Біль украв надію.

«Якщо я виживу,— думав Головін,— то викликатиму жаль і співчуття в інших. А це само по собі образливо. Скільки часу мине, поки я зможу встати? Місяців зо три чи рік? Але ж колись повинен ущухнути біль?!» Як несли в палату, Головін лічив поверхи. Іх було чотири. «Отже, коли я зможу встати, то доберусь до сходів. Тільки б вистачило сил перевалитися через перила. Ну, а якщо не встану? Тоді доповзу! Далі жити немає сенсу».

Головін заспокоївся і задрімав. Крізь сон він почув, як прочинилися двері, і в палату прошмигнула сестра. Хтось зупинився на порозі. Він почув тяжке астматичне дихання,

відчув на собі погляд того, хто був у дверях.

— Спить,— шепнула сестра.

— Поки що уколи морфію. Інакше біль викличе шок. Добре, що він такий молодий.

Головін упізнав шепті Радова. Це він стояв на порозі, полковник гуманної і сумної медичної служби, коротконогий, старенький, напівлісний.

...Якийсь час у Головіна було дивне відчуття: він нагадував собі пісковий годинник. Беззвучно і безповоротно крізь нього сипались дні, тижні й місяці. По тому, як дуло у вікно через погану замазку, він узнавав погоду на вулиці. Проминули літо й осінь, потім настала зима. Від снігу надворі посвітлішало в палаті, стало видно маленькі тріщини в штукатурці, невеликі патьоки. Примруживши очі, він бачив у цих патьоках і тріщинах різні картинки — то мережу доріг, як на карті, то хмари, то людей, що сплелись у щільний клубок, то розбурханий океан із бризками блискавок. Він лежав на спині і нічого, крім стелі, не бачив.

Невелику різноманітність приносив ранковий обхід. Радов, як завжди поспішаючи, питав про самопочуття і підводився, не дослухавши відповіді. Він усе знов. Головін жалівся, що під гіпсом нестерпно свербить набрякла нога. «У всіх свербить», — кидав він. Головін казав, що допікає сильний біль, просив морфію. Але він наказував давати анальгін чи пірамідон. Іноді на чолі почту з'являвся начальник госпіталю, і тоді смішно було дивитись, як Радов, червоніючи, наче

школяр, плутаючись у латині, щось розповідав про Головіна.

Лейтенант завжди чекав вечора. Якщо не було термінових операцій, у цей час приходив Радов. Вечорами він був зовсім інший. Він сідав на край ліжка, деякий час мовчав, прислухаючись до своїх хрипів у кволих грудях, а потім починав розповідати про життя, про фронти, на яких довелося побувати. Всі події він подавав у якісь кумедній формі, схожій на анекdoti, і вони разом сміялися й однаково витирали очі, і після цього Головіну думалося, що тужити не варто, усе владнається, що жити взагалі-то можна...

Якось Радов приніс стару книжку Роберта Скотта про його похід до Південного полюса. У ній було зібрано щоденники, листи до рідних, друзів, до англійського товариства, що колись надзвичайно вразили Головіна своїм драматизмом.

— Звідки ви дізналися, що я цікавився Антарктидою? — здивовано запитав Головін.

Радов лукаво всміхнувся:

— Знав, та мовчав. Мені про вас розповідав Льоша Кондрашов, але тоді ви були ще зовсім слабі. Я боявся хвилювати.

— А де він зараз?

— В іншій палаті. Коли він вставатиме, дозволю провідати.

— Він тоді у розвідку ходив.

— А куди, власне, пізніше дівся архів?

Головін спохмурнів:

— Про це й мені б хотілося дізнатись. Ми відправили його в Ленінград, а потім

німці перейшли в наступ, я з боїв не виходив, аж поки поранило.

— Та ви даремно хвилюєтесь, збережуть архів ленінградці. Колись же наші прорвуть блокаду.

— Швидше б...

Книжка Скотта, хоч вона й була давно знайома, подіяла на Головіна ліпше від будь-яких ліків. Ночами, коли глухий біль гуляв по спині, його не брав сон, він відновлював по днях життя сильної, розумної і цілеспрямованої людини, яка все-таки не могла подолати нікчемного розчарування, ставши другим, а не першим відкривачем Південного полюса. Коли 18 січня 1912 року Скотт і четверо його вірних друзів пішки, по сипкому снігу, в сильний мороз досягли Південного полюса, вони по залишенному табірному намету дізналися, що лише за чотири тижні до них тут побував Амундсен. Це так гнітюче подіяло на змучених людей, що зворотний шлях виявився їм не по силі, і вони загинули.

Скотта занапастило марнославство. Але його можна було зрозуміти. На батьківщині перед ним відкривалася невесела перспектива і величезні борги. Можливо, й правда, що першість відкриття — у науці, мистецтві, географії або спорті — річ далеко не байдужа? І чи треба після всього, що зроблено, відмовлятися від своєї мети? Чи має право він, Головін, кидати свої докази куди вищого досягнення — відкриття Беллінсгаузеном цілого континенту?

Його взяла злість на самого себе. Треба гнати геть ганебне прислухання до своїх

власних хвороб, марні докори сумління. Треба швидше стати на ноги, спробувати пробитися в обложений Ленінград і вести далі те, що почав.

Переборюючи самого себе, Головін ранком почав робити гімнастику, сестра обтирала його холодною водою. Потім він брався до книжок.

Невдовзі з'явився в палаті Льоша Кондрашов. Відтоді як його бачив Головін здоровим, Льоша дуже змінився. Вигляд став якийсь чоловічий, солдатський. Рани його загоювалися, про що він одразу сказав:

— Лікар обіцяв вилікувати швидкісним методом. Ех, швидше б додому.— Домом він називав свій Ленінградський фронт.— А ви як, товариш лейтенанте?

— Радий би в рай... Наприкінці місяця буде комісія.

Льоша подивився з жалістю, хоч і намагався це приховати.

— Хто б міг подумати, що вас поранить знову тоді, на пароплаві. Адже я був ледве-ледве живий, а ви ходили...

Він розповів, що бомба з «юнкерса» попала в корму, пароплав втратив управління і довго відбивався від пікірувальників, аж поки їх відігнали наші пілоти. Надвечір прибув буксир і дотягнув судно до берега. Повідомив Льоша й про те, що справи під Ленінградом пішли на краще.

— Може, дс того часу, як випишемося, прорвуть наші блокаду.

...12 січня 1943 року в палату без стуку увірвався Льоша Кондрашов і закричав від порога:

— Вмикайте радіо, товаришу лейтенанте.
Почалося!

Диктор Московського радіо повідомляв про початок наступу наших військ під Ленінградом. Пізніше, коли в госпіталь, де лежав Головін, почали прибувати поранені з-під Ленінграда, всі дізналися про подробиці тяжких і кровопролитних боїв, про те, як перед боєм на могилі Суворова офіцери й солдати присягали бити ворога, як на берег вийшов зведений оркестр і під могутні акорди «Інтернаціоналу» солдати пішли на штурм гітлерівських укріплень.

Сім діб дивізії прогризали ворожу оборону, бій не вщухав ні вдень, ні вночі, на один-два кілометри за добу скорочувалася відстань між фронтами. Бились уже дивізії других ешелонів. Бійці оточили Шліссельбург і вели вуличні бої.

О 9 годині 30 хвилин 18 січня 1943 року під робітничим селищем № 1 зустрілися бійці Ленінградського і Волховського фронтів. Вони кинулися назустріч один одному, не звертаючи уваги на артилерійський обстріл із Синявинських висот. Це була довгожданна зустріч. Плани Гітлера задушити ленінградців голодною смертью було зірвано.

Того ж дня, 18 січня, Москва прийняла рішення про негайне будівництво залізничної лінії Шліссельбург — Поляни з мостом через Неву. 6 лютого до Ленінграда з глибини країни прибув перший ешелон із хлібом...

Цією дорогою трохи пізніше поїхав на фронт Льоша Кондрашов, а влітку потрапив у Ленінград і Головін.

АНАТОЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ПОПОВ

Головіна випустили з госпіталю з багатьма умовами... Йому заборонили піднімати важке, перенапружуватися, перевтомлюватися, наказали дотримувати дієти, не пити й не курити, не перегріватися на сонці і не охолоджуватись на морозі. Одне слово, його комісували зовсім, видавши свідоцтво про звільнення від військового обов'язку. Головін опротестував це рішення лікарської комісії, але на фронт його все одно не послали.

Правдами й неправдами йому вдалося одержати дозвіл на квиток у Ленінград, де він сподівався знайти свою частину.

Сусідом у купе виявився веселий, балакучий вірменин із погонами капітана інтенданцької служби. Говорив він із сильним акцентом, тряс худими волохатими руками, як вітряк, вирячивши очі в червоних прожилках.

— Що ти в Ленінграді знайшов? — кричав він, підхоплюючись.— Там ще блокада. Голод. Дощі.

— А куди подітися? — усміхнувся Головін.

— Ідь на Кавказ. Там фрукт багато! Айву знаєш? — гаряче хапав він за руку.

— Ні, не знаю.— Головін і справді ніколи не бачив айви.

— Ну, як це не знаєш! — обурювався супутник.— Черемху знаєш?

— Знаю.

— Так-от, зовсім не схоже.

Задоволений поясненням, він відкидався на спинку дивана і, прицмокуючи язиком,

починав розхвалювати Вірменію, гору Арапат, райський куточек Арznі, навіть згадував вірменського попа-каталікоса.

— Від води «Арznі» худнуть товстуни, жирнішають худі, красивішають виродки! Тобі тільки треба буде змінити в паспорті дату народження, решту зробить «Арznі»...

Ленінград зустрів настороженою тишею прифронтового міста. На щастя, попутника чекала машина, і веселий капітан довіз Головіна до будинку в Лермонтовському провулку. Квартира, як і чекав Лев, виявилась порожньою. Товстий шар пилу лежав на меблях, на підлозі, на книжкових шафах.

Цілий день він прибирав, мив підлогу, пере-бирав книжки. Вони були в такому самому порядку, в якому Лев залишав їх перед війною. Два роки проминуло відтоді, а здається, що півжиття. Він опустився на щабель драбинки і розгорнув книжку в старовинній тисненій оправі, ті самі «Дворазові пошуки в Південному льодовитому океані», над якими починав працювати дід, скрупульозно і тонко, як хірург скальпелем, роблячи помітки і записи на берегах. Видно було, як він наполегливо йшов до своєї мети, вишукуючи вагомі докази.

«Завтра ж поїду в архів», — раптом вирішив Лев і поклав книжку на письмовий стіл.

В архіві Головін сподівався зустріти кого завгодно, та тільки не майора Попова, того самого, якому допомагав вантажити ящики з паперами перед відправленням на фронт. Він майже ясно відчував у собі межу двох

життів — того, що минуло до війни, і що було зараз, і не міг сплутати одне з одним, як не могла річка перелитись через вододіл у іншу. Він устиг забути людей, з якими зустрічався до війни. Вулиці були не схожі на колишні. І не тільки тому, що вікна будинків затулили газетні стрічки хрест-навхрест, нижні поверхи люди забили мішками з піском, а в небо почепили сірі ковбаси аеростатів. Не тому, що перехожі одяглися в штани і ватянки, озброїлися гвинтівками й гранатами і замість трамваїв частіше гуркотіли танки та покриті брезентом військові вантажні машини з гарматами на причепі.

Вулиці, як і люди, змінили обличчя відчутним очікуванням небезпеки, ілюзорністю тиші, яку будь-якої секунди могли обірвати снаряд, сирена, гул літака чи крик людини, що вмирає.

Анатолій Васильович Попов з'явився з далекого, забутого часу, і тому Головін стопрів. Одягнений Попов був у той самий сукняний кітель, штани-кльош, але на плечах золотилися погони з малиновими просвітами і поблизував морський «краб» на кашкеті.

— Головін! — розкинув руки Попов.— Яким вітром?

- Із госпіталю.
- Поранений був?
- Тепер списали зовсім.
- Руки-ноги ніби цілі...
- Нога зрослася, а хребет пошкоджений.

Головін відзначив, що Попов колись розмовляв із ним на «ви», а тепер перейшов на

«ти», певно, обтерла війна і цього чоловіка.

— Проходь, сідай. У мене тіснувато, правда, але взимку було тепло. Отут грубка стояла...

Головін сів на великий дубовий стілець.

— До речі, всі меблі спалили, а оцього стільця вберіг,— промовив, усміхнувшись, Попов. На ньому частенько сидів Семен Осипович Макаров.

Анатолій Васильович переклав з місця на місце папірці на столі, збираючись почати якусь розмову, уважно подивився Головіну в очі:

— Ну а тепер куди надумав?

— Постараюся все-таки прорватись у свою частину...

— Нічого не вийде. Думаєш, я не рвався на фронт? З голоду тут ледве ніг не витяг. Та залишили при архіві, як сторожового пса.

— Мене весь час хвилювало от що... Десь у грудні ви повинні були одержати вантаж із Катерининського палацу з Пушкіна...— промовив Головін і завмер від хвилювання.

— А-а, ти все сподіваєшся знайти карти Беллінсгаузена?

— Ми витягли архів з-під носа в німців!

— Ти особисто?

— Ну, не я, а весь мій взвод.

Попов присвіснув і поліз у стіл, заходився метушливо перебирати папки:

— Ага! Слухай: «Акт про прийом архіву вісім тисяч двісті тридцять два дріб

дев'ятнадцять індекс сім... Майор Зубков... Молодший лейтенант Головін...» Так це ж був ти, а я не звернув уваги! Навіть не подумав, уяви! Голод виїв усі емоції.

— Ця частина архіву у вас?

— Та де їй бути? Тільки нічого не розібрано і зберігається... зберігається — не те слово. Гине в сирості. Сухих приміщенъ нема, дров нема, робітників нема!

Попов розсердився і відштовхнув папку від себе:

— А я голову сушу, як мені тебе в помічники перетягти, а ти хочеш у свою частину прорватися...

— Мені працювати у вас? — зраділо спітив Головін.

— У мене. Пиши заяву... Оформимо допуск, одержиши пайок... Ти завжди з'являєшся в найпотрібніший момент.

Попов оформив Головіна старшим науковим співробітником, що відповідало його офіцерській посаді. Військова комісія визнала обмежено придатним до нестрайової служби. В інтендантському управлінні флоту Головін одержав морську форму й погони і став на харчове забезпечення. Наступного дня він одразу ж попрямував у архів.

Папери зберігалися в неопалюваних підвальних приміщеннях, почали відсирювати і бралися пліснявою. Треба було терміново їх рятувати. З командою калік, ослаблених від недоїдання, Головін роздобув вентилятори, розклав паперові стоси по стелажах, потроху став готувати паливо на зиму. Працювали з ранку до півночі, часто залишаючись ночувати тут же, в архіві.

Блокаду хоч і було прорвано, але ворог висів і далі над містом, методично, квартал за кварталом, обстрілюючи його з важких гармат і роблячи повітряні нальоти.

А в цей час на півдні гриміла Курська битва. Під Ленінградом, як повідомлялося у зведеннях Інформбюро, йшли бої місцевого значення. У стрілянині під Великими Луками, Любанню, Синявіно, Красним Бором, у цілій серії місцевих операцій серед боліт і лісової глушини йшло перемелювання живої сили ворога. У невеликих за масштабом боях, але на багатьох ділянках, все було підпорядковане одній меті — не дозволити перекинути фашистських військ під Курськ і Белгород. Трясогінна засмоктувала гармати, від спеки, болотних випарів, тліючого торфу розколювались у бійців голови, за тиждень пріли й розлазилися гімнастерки, та ленінградцям вдалось виконати це завдання. Жодного солдата гітлерівці так і не змогли перекинути на південь.

Після перемоги під Курськом почалося планування розгрому 18-ї армії Ліндемана — головної бойової сили північного крила всього Східного фронту німців. Загальний задум зводився до того, щоб не тільки остаточно звільнити Ленінград, а й розгромити фашистську армію, заволодіти Лузьким плацдармом і націлитися на Прибалтику.

Передчуваючи це, на рубежі Нарва, Псков, Порхов гітлерівці негайно почали створювати тилову оборонну смугу, названу «Пантерою». Полонений офіцер-сапер розповів про підготовку до руйнування мостів, доріг, до мінування населених пунктів. У радянського

командування виникло питання: чи не збирається Ліндеман відступити з-під Ленінграда раніше, ніж його «підрubaють під корінь»? Тоді треба не дати фашистам безкарно залишити стіни міста.

Гітлерівці розуміли, що тепер росіяни набагато сильніші за них, але відступати вони поки що не збиралися. Згодом з'ясувалося, що командуючий групою армії «Північ» Кюхлер справді боявся оточення 18-ї армії. Тому німці завантажували найближчий тил, щоб полегшити швидше пересування військ по всьому фронту. Водночас Гітлер категорично відкинув варіант умисного відходу і наказав утримувати позиції під Ленінградом до останнього солдата.

Настала зима. Та як вона не схожа на першу блокадну зиму! Місто хоч і напружене, зі зрывами, але ж постачалося всім необхідним — одержувало ешелони з хлібом, боєприпасами, вугіллям. Гітлерівці з обложників перетворилися в обложених. Перед ними знову диміло заводськими димарями місто-гігант, а будь-яку спробу стріляти по місту одразу ж припиняв згубний вогонь російської артилерії. Позаду в лісах хазяйнували партизани, громили тили, армійські склади, висаджували в повітря мости й дороги.

Легше стало працювати і службовцям архіву. Замість курних «буржуйок» тепер топилися печі, в приміщеннях і сковищах підтримувалась нормальна температура. В «канікулярному порядку», як висловився Попов, Головін зміг почати розбирати папери першої чверті минулого століття. Решта ж спів-

робітників була зосереджена в сучасному відділі, куди найбільше надходило заявок від різних військових закладів і приватних осіб.

Дедалі частіше й частіше Лев залишався ночувати в архіві, щоб не гаяти часу на дорогу додому.

ЛЬОША КОНДРАШОВ

У ніч на 14 січня 1944 року ленінградське небо наповнилося гулом бомбардувальників. Люди, звиклі до тупого виття «юнкерсів» і «хейнкелів», здогадалися, що йдуть наші літаки. Через деякий час гул затих, і до околиць долинув гуркіт вибухів. Над хутором Беззаботним, на південь від Стрельні, повисла заграва. У цьому районі стояла далекобійна артилерія гітлерівців. Сховані в довгочасних бетонних спорудах батареї понад два роки обстрілювали місто і бойові порядки наших військ. Тому командуючий Ленінградським фронтом попросив у Ставки спеціальну групу нічних бомбардувальників, які й завдали масового удара по ворожих артилерійських позиціях.

У цей самий час, у густому тумані, ледь побрязкуючи зброєю, до передової підходили дивізії генерала Симоняка. Вони йшли спорожнілими вулицями через відкриті для них проходи в барикадах, поміж бетонними надовбами, через дротяні загородження, а потім по лабіринту глибоких траншей добиралися до вихідного рубежа за сто — двісті метрів від фашистів.

На світанку полки реактивних гвардійських мінометів, важкі гармати фортеці Сірий Кінь і Красна Гірка, батареї Кронштадта відкрили вогонь. Понад годину вони громили ворожі укріплення, дзоти й артилерію. Після вогневої підготовки в бій пішла піхота і прорвала з ходу першу позицію головної смуги укріплень гітлерівців.

Загружаючи в мокрому снігу, напівглухий і напівліпий від вогню Льоша Кондрашов біг одним із перших і навмання стріляв з автомата короткими чергами. Поли шинелі чіплялися за колючий дріт, і він лаяв себе за те, що перед атакою забув запхнути їх за ремінь. Йому здавалося, що він відстасє, і тоді біг ще швидше, розбризкуючи валянцями снігову кашу.

Його батальйон перебував на вершині кліну. Роти здолали й другу смугу, перерізавши шосе від Красного Села на Пушкін. Льоша бачив, як назустріч мчали руді траси кулепетного вогню, з диму вилітали розпеченні болванки фаустпатронів, ще незнайомих нашим солдатам. Але вся ця смерть із вереском, рожканням, виттям, скреготом чомусь пролітала мимо, сліпо розпорюючи повітря.

Ноги послизнулись на глинястому бруствері, Льоша з розбігу простягся на землі, крутнувся дзигою і скотився в окоп. Каскою він уtkнувся в щось м'яке й побачив мертвяка із застиглим скляним поглядом. З пе-реляку він тицьнув його автомatom. Німець звалився на бік. Бачачи, що окоп покинутий, Льоша виліз нагору і побіг далі.

Звідкілясь збоку виповз танк. Перевалю-

ючись на вирвах і вибоїнах, він обігнав Льошу, обдав жирним димом із випускної труби. Кондрашов наліг дужче, біг, намагаючись сковатися за ним, як за щитом, але раптом ноги не відчули землі. Не встигнувши й охнути, Льоша провалився в якусь яму, боляче вдарившись боком об щось залізне. Він різотув з автомата по темряві, і в цю мить хтось стрибнув на нього ззаду. Льоша інстинктивно зігнув плечі, той, хто нападав, не розрахувавши, перелетів через голову. Льоша ривком відкинувся назад, натиснув на спусковий гачок, автомат не спрацював. Тоді він перехопив зброю за дуло, ударив німця прикладом.

Кілька секунд Льоша важко дихав. Він напружив зір, побачив на сірій шинелі вузенькі білі погони. «Офіцер», — здогадався Льоша. Німець, застогнавши, перевернувся на бік.

Льоша полегшено зітхнув. Так близько він побачив ворога вперше й нітрохи не злякався. Офіцер чомусь був без зброї, а Кондрашов тримав у руках, хоч і з порожнім диском, автомат, яким міг ще раз ударити, як ломакою.

У німця було брезклувате бліде обличчя, забруднене землею, товстий ніс і подвійне підборіддя. «Певно, тиловий щур», — визнавчив Кондрашов, запускаючи руку в протигазну сумку. Перед атакою він засовував туди три диски. Чітко пам'ятав, що два розстріляв, а куди подівся третій — не міг збагнути. Якби в автоматі залишився хоч один патрон, він, напевно, пришив би фашиста і побіг би далі, але зараз, по суті беззбройний,

він не міг, не хотів убивати прикладом. І залишити живим не міг — раптом у німця виявиться пістолет, тоді він, звичайно, стрілятиме в спину.

Кондрашов огледівся довкола. «От нещастя,» — подумав він і, розіливши, крикнув:

— Hände hoch! ¹

Німець спритно підняв руки. Льоша смикнув його порожню кобуру, обшарив кишені, проте нічого не знайшов.

Нагорі ще гримів бій, стріляли. Вилазити не було сенсу.

— Нічого, перечекаємо, — промовив Льоша і знаком наказав німцю опустити руки.

Упав він, як тепер зрозумів, у напівзруйновану землянку. Крім гільз, порожніх цинкових коробок і якогось ганчір'я, в ній нічого не було. Кондрашов став чекати.

Над полудень бій перемістився вбік. Билися, здається, під Александрівкою, окопицю Пушкіна, під Дятлицями і Ропшею, націлюючись на Красне Село, щоб замкнути кільце оточення. Судячи з жорстокої, безупинної стрілянини, німці чинили відчайдушний опір, чіплялися за кожний опорний пункт, за хоч трохи тепле гніздо, дзот, траншею, знаючи, що коли їх виженуть на голі поля, то всі або загинуть під вогнем, або замерзнуть.

Увечері ще дужче похолоднішало. Сніг, прибитий денною відлигою, взявся товстою крижаною коростою. Німець, хоч і був у хутряній шинелі, почав мерзнути. Він жалібно цокотів зубами. Льоша теж промерз. Волога

¹ Руки вгору! (*Him.*)

від поту тілогрійка під шинеллю почала дубнути, мокрі валянці стали як колодки.

«Треба вибиратися, — подумав Кондрашов. — Але як вести німця і куди? Певно, він здогадався, що у мене патронів нема, може втекти».

— Hände! — крикнув він.

Німець, як здалося, цього разу неохоче, лінъкувато підняв руки. Льоша квапливо розстібнув свій брезентовий пояс, зробив зашморг і почав затягувати руки полоненого. Німець спробував чинити опір, щось забурмотів, та Льоша коліном стукнув його під зад. Німець зойкнув від болю. Мабуть, попав по тому місцю, по якому раніше прогулявся приклад.

Кондрашов вибрався нагору, оглянувся. Поле, зрите окопами, переоране танками, скалічене фугасами, куріло. Все живе відкотилося далі, а неживе лишилось. То там, то тут валялися трупи, стирчали кулеметні три ноги, кілки від колючого дроту. Далеко, під ріденським лісовим острівцем, блукали якісь люди — чи то німці, чи то наші. Про всякий випадок Льоша не став привертати їхньої уваги. Він допоміг вилізти німцеві й повів полоненого в тил.

Шлунок судомило від голоду, неприємний дріж проймав тіло. Ломило кістки — отже, піднімалася температура. Паморочилося в голові. Коли б швидше дістatisя до своїх та з'їсти казанок супу, тоді б слабість зняло. «Невже захворів?» — тривожився він, байдуже дивлячись у широку спину німця.

Льоша не знат, що вів одного з тих, хто служив раніше у майора Будберга і займався

реквізицією російського музеїного майна, а потім його послали на передову, покаравши за пропажу архіву з Великого Катерининського палацу. А німець зараз лаяв себе, згадуючи всіх нечистих. Він теж хотів їсти і змерз. Та це б він витримав, якби не полон. Непростимо безглуздо здатись росіянинові! Навіть коли солдат боляче вдарив прикладом у поперек, він ще мав сили боротися. Тепер же, зв'язаний, він нічого вдіяти не міг. Перспектива лякала його. Чи то смерть одразу, чи табір у холодному Сибіру — все одно означали кінець. Звичайно, він не вірив у казки про жорстокість і кровожерливість росіян. Але, опинившись за колючим дротом, він навряд чи витримає злигодні. Після всього, що він витерпів на передовій, ослабла воля, розгубилась мужність, і важко було розраховувати на те, що колись він повернеться додому.

Ковзаючи по намерзлому льоду, спотикаючись, німець механічно пересував ноги і розмірковував, які б відомості могли зацікавити росіян, щоб вони лояльніше поставилися до нього. Дані про дислокацію військ уже, напевно, застаріли. За два дні російського наступу вся німецька оборона впала й розсипалася. Його роту майже повністю знищили радянські гармати. Сам він у розпалі бою загубив особисту зброю, намагався відбиватися з кулемета, але близький вибух завалив землянку й оглушив його. Саме цієї миті на нього впав російський солдат...

Тили наступаючих кудись перейшли. Спостережний пункт батальйону було згорнуто. Льоша повів полоненого далі. Уже в сутін-

ках вони вийшли на безлюдний путівець. Куди йти тепер, Льоша не знов. І зліва, і справа не вщухав бій. Він посадив полоненого на землю і став чекати — колись-таки хто-небудь повинен проїхати дорогою.

Якби Льоша був втасманичений у стратегічний задум наступу і дивився б на карту, то добре уявив би собі картину всього того, що відбувалося довкола у цей момент, коли він, стукаючи замерзлими валинцями, тупцяв на розбитому траками й колесами путівці.

Наставав перелом. У бій вводився другий ешелон — 123-й корпус генерала Анісімова для штурму Красного Села і Дудергофа. Із Стрельні, селищ Володарського й Горєлова, вискаючи із зашморгу, який ще не затягся, поспіхом у Красне Село відходили гітлерівці. Два полки 63-ї дивізії полковника Щеглова обійшли знамениту Воронячу гору і ввірвалися на неї з тилу, в запеклій нічній сутичці знищуючи гарнізон цього могутнього вузла.

Вранці німці висадять у повітря греблю річки Дудергофки, спробують водою зупинити наступ. Але в Красне Село росіяни все-таки ввірвуться і в біжньому бою серед палаючих будинків, у холод, розгромлять фашистів. А пізніше, уже під кінець, 19 січня, передові частини 2-ї ударної і 42-ї армії зустрінуться з розвідниками 168-ї дивізії, замкнувши кільце оточення.

Та нічого цього поки що не знов Льоша. Швидко сутеніло. На обрії дедалі яскравіше палала заграва. «Доведеться ночувати, напевно», — сумно подумав Кондрашов.

Ралтом удалині замаячів синій вогник під-
фарників. Льоша зняв автомат і відбіг на
узбіччя. На великій швидкості мчала «емка».
Ззаду йшов мотоцикл з коляскою і ручним
кулеметом. Льоша вискочив на дорогу й за-
махав руками. «Емка» зупинилася.

— Хто такий? — сердито закричав хтось
у кабіні.

— Свій я, рядовий Кондрашов, — озвався
Льоша. — Будь ласка...

В обличчя вдарило світло ліхтарика.

— Що сталося?

— Підвезіть до наших. Полоненого я за-
хопив, зовсім змучився...

— Поранило, чи що?

— Захворів.

— А полонений де?

— Та ось він. Гей, komm zu mir!¹

Німець підійшов до машини. Льоша, боя-
чись, що йому відмовлять, квапливо загово-
рив, ковтаючи слова:

— Я через нього своїх загубив, мабуть,
шукають... Підвезіть, ради бога...

— Та де ти його взяв?

— Як де? У бою! Хотів, гад, мене...

— Гаразд, потім розкажеш, — перебив йо-
го той самий сердитий голос і про щось запи-
тив полоненого по-німецькому.

Німець відповів, і тут йому сяйнула думка
розвісті про справи майора Будберга. Він
почав говорити й не помилився — росіян це
зацікавило.

У машині потіснилися. Льоша і полонений

¹ Йди-но сюди! /Hіm./

опустились на теплі сидіння. «Емка» помчала далі.

Виявилося, що Кондрашов зустрів члена Військової ради Ленінградського фронту Соловйова. Вранці генерал відправив його в госпіталь і наказав представити до нагороди. Привезли Льошу в Ленінград, але він уже не пам'ятив цього — був непритомний. Лікарі поставили діагноз — пневмонія, крупозне запалення легенів.

ПЕРША ЛАСТИВКА

Робочий день Головін починав з того, що вмикав радіо й слухав ранкові зведення Інформбюро. Кожен день приносив радісні звістки. 24 січня наші частини увійшли в Слуцьк і Пушкін. Через два дні важких боїв завершився штурм Гатчини. 27 січня диктор зачитав наказ Військової ради, звернений до військ Ленінградського фронту, моряків Червонопрапорного Балтійського флоту, ленінградців.

«У результаті боїв, — говорив диктор, — розв'язане завдання історичної ваги: місто Леніна повністю звільнене від ворожої блокади і від варварських, артилерійських обстрілів ворога.

...Громадяни Ленінграда! Мужні і стійкі ленінградці! Разом із військами Ленінградського фронту ви захистили наше рідне місто. Своєю героїчною працею і сталевою витримкою, доляючи всі труднощі і муки блокади, ви кували зброю перемоги, віддаючи для справи перемоги всі свої сили».

Того ж дня ввечері в Ленінграді загримів перший салют. Як і всі ленінградці, Головін вибіг на вулицю, когось обіймав, цілавав і не приховував сліз. Спалахи кольорових зірок вихоплювали з темряви баню Ісаакія, адміралтейську голку, накриту маскувальним чохлом, контури Петропавловки і стальні їжаки вуличних загороджень — усе це було знайоме, але зараз бачилося в якомусь нереальному, фантастичному свіtlі. Люди, які так багато вистраждали, тепер переконувалися, що до них ішла перемога, верталося життя.

Рідко, на жаль, але буває, коли раптом настає смуга везіння. Виникає відчуття, що в ланцюгу пошуків, розчарувань, здогадів, деяких непрямих знахідок ти знайшов правильну ланку. Так сталося з Головіним невдовзі після перемоги під Ленінградом. Розбираючи стоси паперів, він знайшов рапорт офіцера шлюпа «Восток» Лескова начальнику Морського штабу Моллеру від 21 березня 1823 року. Округлим, розгонистим почерком, із твердим натиском на тверді знаки, Лесков писав: «Російські мореплавці неодноразово огинали земну кулю, збагатили географію новими відкриттями в обох половинах земної кулі і перші розв'язали важливe питання, відкривши землю під 70 градусом південної широти, про існування якої після подорожі Кука перестали вже й думати».

Отже ні Беллінсгаузен, ні його офіцери не мали сумніву у відкритті материка Антарктиди! Але чому ж вони скupo, ніби між іншим, говорили про це в малочисленних видаєннях тих років? «Дворазові пошуки», за-

редаговані й заправлені, ніби підстрижені під стиль офіційних рапортів і звітів... Кілька праць астронома Симонова, надрукованих у рідкісних наукових журналах, переважно в «Казанском вестнике», який читала, можливо, сотня чи дві людей... І про що?! Про різницю температур в південній і північній півкулях, про астрономічні й фізичні спостереження, явища земного магнетизму і короткий історичний погляд на подорожі знаменитих мореплавців до початку XIX століття...

Тільки в 1855 році вийшла в Петербурзі ще одна книжка. Її написав учасник експедиції мічман Павло Новосельський. Але й вона незабаром зникла з книгарень, оскільки була видана лише в п'ятистах примірниках. І це на всю Росію про великий географічний подвиг росіян!

Наприкінці дев'ятнадцятого століття про Беллінсгаузена і кругосвітні подорожі згадувалось тільки в «Русской старине»...

Головін написав у Казанський університет і попросив прислати список праць професора Симонова, які у них зберігаються. І як хоч здивувався, коли дізнався, що в бібліотеці університету знайшовсь грубезний рукопис під назвою «Шлюпи «Восток» і «Мирний», або Плавання росіян у Південному Льодовитому океані й навколо світу».

Потім Головін знайшов доповідну голови Вченого морського Комітету Голеніщева-Кутузова начальнику Морського штабу Моллеру-2-му. В ній говорилося, що Беллінсгаузен, закінчивши опис про дворазове плавання своє, «представив його Департаменту /на за-

гальних зборах 17 жовтня минулого 1824 року/, в 59 зшитках, 19 картах і 51 малюнку». Доповідна була датсвана 17 березня 1825 року. Таким чином, основна робота по складанню карт велася у 1822 році, і в липні 1823 року вона щасливо завершилась. Головін заходився розбирати папери цього періоду. Як і передбачав він, усі документи виявились переплутаними. Це були саме ті папери, що їх вивозили в підвали Катерининського палацу.

Траплялося багато карт, але всі стосувались північної півкулі й були виконані під час звичайних плавань по Балтиці, Середземномор'ю, Атлантиці, Гренландському і Норвезькому морях.

Не чекаючи відшукати в них карт про плавання в Антарктиду, Головін механічно переглядав аркуші й ледве не відкинув схожий на інші сіруватий ватман із потъмянілими контурами якихось земель. Він ковзнув поглядом по карті, взявся за край, щоб перегорнути, але раптом око зачепилося за напис у лівому кутку — «Вогняна Земля». Струм ударив у голсову. Так це ж південний край Америки! Так і є — мис Горн. Точковим пунктиром і лінією позначені два плавання Кука, рисочками — шлях капітанів Фурно в 1774 році і Головіна в 1808 році, червоную тушшю показані відкриття шлюпів «Восток» і «Мирний». Підпис під рамкою повідомляє: «копіював Штурманський помічник І. Іванов 16-го дня червня 1821 року». Цю карту разом з іншими було послано з порту Джексон із рапортом і листом Беллінггаузена морському міністру.

У каталозі Гідрографічного департаменту вказувалося, що ця карта, а також рукописна карта із знову відкритими островами, складена в полярній проекції, оскільки зображення південної півкулі і всієї Антарктиди не могло бути виконане в меркаторській проекції, стали основою для «Генеральної карти».

Вивчаючи листування Беллінсгаузена з Траверсе, Головін зустрів згадку про виготовлені під час плавання карти. Так, Беллінсгаузен із рапортом від 21 жовтня 1820 року послав міністру «Карту плавання з Rio-de-Жанейро в порт Джексон», а іншим разом, 5 березня 1821, в листі з Rio-de-Жанейро він згадав: «Карти плавання не посилаю, боюся, щоб не потрапила до рук інсургентських корсарів, які, не розбираючи, грабують усі дрібні судна». Очевидно, тут ішлося про «Карту плавання шлюпів «Восток» і «Мирний» навколо Південного полюса під керівництвом Беллінсгаузена», що була на 15 аркушах.

Певна річ, у дорозі складалися й інші карти, та їх не передавали в Адміралтейський департамент. Серед них, здогадувався Головін, були й навігаційні карти, по яких проектидались курси кораблів. Оскільки карт такого характеру в звітних матеріалах експедицій XVIII і першої половини XIX століття він узагалі не зустрічав, то дійшов висновку, що їх не передавали на зберігання, а залишали на кораблях і з часом списували як непотрібні.

Проте десь-таки ж повинні бути головні карти антарктичних плавань! Адже

Беллінггаузен, якого ще старий Крузенштерн відзначав як дуже талановитого навігатора, довіряв більше картам, а не словам і листам.

Головін цілісінські дні проводив у сховищі й піднімався нагору аж наприкінці дня. Ніхто про нього не питав, ніхто ним не цікавився, і він був навіть радий цьому. Та раптом одного разу, коли він щойно почав роботу, в підвалі пролунав телефонний дзвінок. Здивований Лев підняв трубку.

— Тут про вас якийсь солдат питає,— сказав черговий.

— Запитайте прізвище.

Певно, черговий передав трубку, і Головін почув знайомий голос:

— Товаришу лейтенанте! Це я — Льоша.

— Кондрашов?

— Ато ж.

— Як же ти мене знайшов?

— Дуже навіть просто. Лікувався в Ленінграді, зараз дали відпустку. Вирішив знайти вас. Подумав: якщо живі, то повинні ж у своїй головній справі до архіву звернутися. Зателефонував сюди, і мені відповіли, що ви працюєте тут.

— Зачекай. Я зараз.

Головін скинув халат, одягнув кітель і побіг у вартівню. Обнялися як давні друзі. Льоша був у білому кожушку, валинцях, хоч на вулиці вже припікало по-весняному. Ніби не-нароком Кондрашов розхристав груди, бліскнув новенькою медаллю «За відвагу».

— Поздоровляю,— показав очима на медаль Головін.

— До речі, вийшло як у казці, — Льоша

трішечки похизувався. — Я спіймав офіцера. Ним виявився, подумати тільки, той, у кого з-під носа ми архів витягали.

— Прізвище пам'ятаєш?

— Нащо воно мені, прізвище? Покаравши за пропажу архіву, його послали на передову. Ну, а тут наші почали наступати, я на нього й наткнувся.

— Надовго у відпустку?

— Дали десять днів. Батьки у мене загинули, можу у вас погостювати.

— Тільки радий буду. Правда, вдома майже не живу. Все тут.

— Знайшли карти?

— Ще ні.

— Може, все-таки загинули.

— Повинні зберегтися.

Головін вирішив зробити для себе вихідний і, попередивши Попова, разом із Льошею поїхав у Ленінград.

— Знову поранило? — запитав він дорогою.

— Ні. Схопив запалення легенів.

— Як на фронті?

— Наступаємо.

«А що, як перетягти Льошу до себе?» — подумав Головін, розглядаючи його бліде, схудле обличчя.

— Ти до нас підеш працювати? — запитав він у голосі.

— До вас? — здивувався Льоша.

— Я попрошу начальника. Можуть відкомандиравати. Вчитимешся. Колись же війна скінчиться.

На Льошине чоло набігла зморшка. Подумавши, він похитав головою:

— Довоювати хочеться. Якщо виживу, то одразу до вас приїду.

— Ну, як собі хочеш...

Вдома Головіна чекав ще один сюрприз. У поштовій скриньці лежала бандероль від майора Зубкова. Хвилюючись, Лев розірвав трофейний блакитний папір і розгорнув карту. Ватман був дуже пошкоджений часом, один край обгорів, але дещо залишилось. На світлі чітко видно було водяні знаки — J.Whatman 1816, 1818. Tugkey Mills.

На аркушіках, вирваних із записника, Зубков писав:

«Привіт, Головін! Узнав у штабі твою стару адресу. Раз до нас не повернувся, значить, комісували, і раптом виявиться, що ти в Ленінграді. Тиждень тому брали Кінгісепп, і тут нас залишили в другому ешелоні. Як бачиш, пішли й ми на захист. Отож мої хлопці в одній садибі знайшли цікаву карту. Мені здалося, що вона якось причетна до питання, яким ти колись цікавився, тобто до карт Беллінсгаузена. Тому я вирішив переслати її тобі. Раптом згодиться для спільної справи. Ще подумав: а що, як це частина карт? Сходив у садибу сам, але нічого більше не знайшов. Певно, хтось беріг тільки цю карту, і вона була дорога для нього».

...Ця новина схвилювала Головіна.

Ще від шкільних років у нього залишився копіювальний ящик, на якому він знімав із креслень чи якихось старих документів копії. Він дістав ящик з полиці, протер із матового скла пил, розклав карту, вставив штепсель у розетку. Лампочки освітили папір знизу і виявили деякі контури, прокладені чис-

юсь старанною, тонкою рукою. У верхньому правому кутку стояв підпис. Розгадуючи і терпляче складаючи літеру за літерою, Головін нарешті прочитав: «За розпорядженням Г. Д. від 10 лютого 1831 № 45». Великі літери «Г. Д.» розшифровувалися легко — Гідрографічне Депо. Напис указав на час надходження карти до архіву. Та що ж означала сама карта?

Знаючи, що тепер не заспокоїться, Головін сказав Льоші:

— Послухай, друже. Мені треба з'їздити в архів. Можеш похазяйнувати сам?

— Звичайно, можу. Але чому раптом так спішно?

— Карта надто вже цікава. Треба за каталогом подивитися.

— Розумію. Не терпиться, — усміхнувся Льоша. — Тоді я тим часом поприбираю, обід зварю. Гаразд?

— Роби, Льошо, що хочеш! — Головін схопив шинелю й побіг на сходи. «І чому мені щастить на добрих людей?» — подумав він, збігаючи вниз.

В архіві зберігалися два каталоги карт, що надійшли колись у Гідрографічне Депо. Перший каталог атласів, карт і планів було видано в 1849 році. Другий, більш повний каталог уклав Б. Евальд у 1917 році. Свого часу він надійшов у всі велики бібліотеки країни і став широко відомий. Якби усі карти, що значилися в каталогі, були на місці, то будь-яку з них легко можна було знайти. Але в тому й біда, що карт на місці не було. Папери були переплутані, частково знищенні або загублені. Зараз же в руках у Головіна був

збережений аркуш тієї карти, про який із каталога можна віднайти зміст.

Похапцем гортаючи каталог першого видання, Головін знайшов номер 45 і в графі «Зміст» прочитав таке:

«Помічнику начальника відділення Г. 8-го класу Лобанову.

Гідрографічне Депо, прикладаючи одержану з рапортом помічника відділення Колодкіна від 27 січня карту плавання шлюпів «Восток» і «Мирний» навколо південної півкулі 1819, 1820, 1821 року, подаровану для архіву п. віце-адмірала Беллінсгаузена, рекомендує записати її до каталога архіву».

Зіставивши всі дані, Головін зрозумів, що ця карта надійшла до архіву 1831 року з Гідрографічного Депо, де вона була в розпорядженні полковника Колодкіна, який був довгий час управляючим креслярською, де викреслювали карти, готуючи їх до видання в «Атласі плавань Беллінсгаузена».

Але як вона опинилася в Кінгісеппі? У цьому місці був родовий маєток Беллінсгаузена. Можливо, адмірал цю карту /чи карти/ просив пізніше в архіві й залишив у себе. Так чи так тепер Головін мав важливий документ — одну із звітних карт, виконаних після плавання в Антарктиду.

Ця карта віднині могла привести за еталон у пошуках. Головін знав сорт паперу, розмір аркуша — 100x106 сантиметрів, приблизний зовнішній вигляд.

Він гадав, що подібний аркуш уже бачив, коли розбирав один із стосів. Довелось повернутися до оброблених паперів. Години через дві карту він знайшов, але вона на пер-

ший погляд зовсім не стосувалася плавання «Востока» і «Мирного». На ній не було дати складання, і ніхто її не підписував. А Головін зізнав, що всі відомі рукописні карти Беллінггаузен підписував власноручно. І все-таки він вирішив розглянути карту якомога детальніше. Подекуди знайшлися розмиті написи. Головін зателефонував Попову, який за добровільним сумісництвом займався ще й дешифруванням, мікрофотографуванням, реставруванням і консервуванням різноманітних документів, і попросив прихопити з собою хімікати, що дають змогу прочитати змиті тексти. Анатолій Васильович обробив карту і виявив... підпис Беллінггаузена!

— Це не його підпис,— ледве глянувши, сказав Головін.

— Звідкіля ти взяв?

— Прізвище написане з граматичними помилками. Після «лл» стоїть літера «е», а після початкової «Б» стоїть не «е», а «і». Але ж схожі помилки Головін зустрічав і в інших документах, підписаних Беллінггаузеном. Наприклад, у рапорті від 8 квітня 1820 року прізвище начальника експедиції було написане з маленької літери, а після літер «лл» стояла та сама літера «е». Беллінггаузен, певно, так звик до перекручування свого прізвища, що взагалі не звертав на такі помилки уваги.

Ніщо не свідчило ні «за», ні «проти» того, що друга карта робилася в експедиції силами її учасників. Вона була схожа на перший аркуш, добутий Зубковим. Щоб зробити правильний висновок, потрібні були для порівняння вагоміші докази й інші карти.

Головін не помітив, як минув день. Їхати додому було пізно. Довелось зателефонувати Льоші, щоб не чекав, та на дзвінок ніхто не відповів. А коли Головін добрався до своєї квартири й відімкнув двері, то одразу на-трапив на записку. Вона лежала на газеті, що прикривала заставлений чимось стіл. «Даруйте, товаришу лейтенанте, але зустрів тут земляка і разом з ним подався на фронт. Повернуся з перемогою. Олексій».

Головін підняв газету. На білій випрасуваній скатертині стояли пляшки вина, хліб, невідомо яким чином добуті консерви, на тарілі лежала золотава тушка горбуші.

...Коли закінчилася війна, працювати в архіві стало легше. Головіна тепер менше відвертали поточні справи, відкрились для доступу ті матеріали, що були закриті в блокаду. Рано чи пізно він сподівався зустрітися з головними картами. І не де-небудь, а у себе в архіві, серед тих паперів, які дістались йому з таким великим трудом. Він відчував, що ця мить наближалася з кожним днем.

Розділ третій

КАРТИ

ПРЕТЕНДЕНТИ

Антарктика уникла долі інших земель, підкорених і перетворених у колонії. Доля інших островів і архіпелагів залежала від того, які сильні й хитрі були їх володарі. Антарк-

тиці пощастило: там ніхто не жив. Та коли на географічні карти лягли обриси нового материка, то Великобританія одразу ж закріпила за собою антарктичні території Південної Георгії, Сандвічеві, Південні Шетландські острови і Землю Грейма.

28 березня 1917 року англійським королівським указом оголошувалося, що до колонії Фолклендських островів належать усі землі між 20 і 50 градусами західної довготи на південь від 50 паралелі і від 50 до 80 градуса західної довготи на південь від 58 паралелі до Південного полюса.

У 1923 році Англією була заснована так звана Колонія Росса. Ця ніким не заселена «Колонія» передавалась під управління новозеландського уряду. Прем'єр-міністр Нової Зеландії наділявся повноваженнями глави антарктичного магістрату і призначався його верховним суддею.

Слідом за Англією Франція поспішила оголосити своїми Кергелен та інші острови, розташовані у південній частині Індійського океану. Декретом від 27 березня 1924 року уряд Франції оголосив про свої виняткові права на розробку надр, мисливство і рибальство на Землі Аделі й островах Крозе.

Норвегія встановила суверенітет над островом Буве й островом Петра I, відкритого Беллінсгаузеном.

Австралія повідомила про створення Австралійської антарктичної території — сектор між 45 і 160 градусами східної довготи, окрім французької Землі Аделі.

Так односторонніми актами оголошувалися власністю не тільки незаселені, а й зовсім

необстежені райони Антарктики. Пристрасті до захоплення холодних антарктичних земель розпалювались. У 1934 році в антарктичних водах з'явилась японська китобійна експедиція, а в 1936 році — німецький флот.

Готуючись до війни, фашисти розглядали Антарктику як важливий військово-стратегічний об'єкт і джерело природної сировини. Вони послались на колишні заслуги німецьких полярних дослідників і для початку оголосили свої права на частину антарктичної території.

Корабель «Швабенланд» націлився на Землю Королеви Мод, чиї береги були обстежені норвежцями і відкриті росіянами. Він підійшов до краю плавучої криги, спустив на воду два гідроплани «Дорньє-Валь», обладнані для аерофотозйомки. Літаки почали польоти через пояс плавучої криги у глибину континенту. Через кожні 15—20 миль вони скидали спеціальні вимпели, що виконували роль заявок. Там, де вони могли зробити посадку, ставили пррапори, оголошувалося при цьому, що всі землі належать віднині «Великій Німеччині». Частину Землі Королеви Мод, обстежену німцями з повітря, було названо Новою Швабією.

Коли ж почалася війна, гітлерівцям довелось відмовитися від планів подальших походів у Антарктику. Проте німецьке командування все-таки використовувало антарктичні води з військовою метою. У південній півкулі фашистські пірати ставили мінні поля при вході в гавані австралійських портів Сіднея, Аделаїди, Мельбурна, топили

військові кораблі, захоплювали вантажні судна.

Було очевидно, що подібні операції можливі при наявності німецьких баз у південній півкулі. У відділах стратегічної розвідки Англії, США та інших держав-союзників дійшли висновку, що такими базами могли бути пустельні антарктичні острови з їх численними затоками і спокійними бухтами.

Пізніше з'ясувалося, що німецькі військові кораблі постачались вантажним судном, а за якірні стоянки для перевантаження військового спорядження правили гавані острова Кергелен.

На початку 1941 року німецький рейдер¹ «Пінгвін» захопив у антарктичних водах норвезький китобійний флот, потопив багато кораблів союзників. Для боротьби з рейдером англійцям довелося послати в Антарктику великі військово-морські сили, в тому числі крейсер «Корнуол». У травні 1941 року цей крейсер підстеріг фашистський рейдер і потопив його. Одночасно в районі Землі Грейама англійці знищили цистерни з рідким паливом і запаси вугілля.

Скориставшись слушною нагодою, Аргентіна й Чілі вирішили закріпiti за собою близні антарктичні території. На військово-морському транспорті «Примеро де Майо» аргентінці висадилися на острові Десепшен і зробили гідрографічний опис. У січні 1943 року англійські моряки знищили на острові

¹ Р е и д е р — військовий корабель, що виконує самостійні завдання з метою знищення морських транспортних засобів противника.

бронзову дошку, встановлену рік тому аргентінцями, на якій зазначалося, що Аргентіна вступає у володіння землями на південь від 60 градуса південної широти. Англійці закріпили державний прапор і залишили документ про те, що ця територія належить Великобританії.

Але аргентінці за прикладом англійців познімали англійські емблеми і знову підняли аргентинський прапор. Тоді у Лондоні був розроблений секретний план під назвою «Операція Табаран». Згідно з цим планом в антарктичні води було послано два кораблі, що дістали завдання збудувати в ряді пунктів постійні метеорологічні станції. Було збудовано станції на острові Десепшен, на місці китобійної станції в затоці Китобоїв і на острові Віенскі біля Землі Грейама. Ці станції й закріпили за англійцями право на володіння обширними антарктичними територіями.

Сполучені Штати формально в розподілі Антарктиди участі не брали. В той час, коли Франція оголосила своє право на Землю Аделі, американці оголосили цей акт незаконним, мотивуючи тим, що цей берег Антарктиди був відкритий експедицією Уїлкса майже 100 років тому. В урядовій заявлі говорилося, що «відкриття невідомих людству земель і формальне оголошення про володіння ними не дає права на суверенітет, якщо за відкриттям не сталося їх фактичного заселення».

Проте активність німців у Антарктиці, оголошення норвежцями суверенітету над територією, що в десять разів перевищує

розміри самої Норвегії, численні заяви Англії, Франції, Австралії, Нової Зеландії про права на антарктичні землі змусили американців переглянути свої позиції. Урядом США було створено спеціальну Антарктичну службу на чолі із старим полярником Річардом Бердом. У завдання цієї служби входило створення постійних баз і обстеження тих районів Антарктиди, де, на думку американців, США мають найбільше прав.

По закінченні війни американці провели величезну операцію під кодовою назвою «Хайдпeamп» (Високий стрибок), у якій брало участь 4000 осіб на 13 кораблях, в тому числі авіаносець і підводний човен. Свій звіт про цю експедицію Річард Берд починав такими барвистими словами:

«На самому півдні нашої планети лежить зачарована країна. Як блідолиця принцеса, зловісна і прекрасна, спить вона чарівним холодним сном. На її хвилястих сніжно-білих шатах таємниче блищать крижані аметисти і смарагди. Її мрії — це веселкове сяйво навколо сонця й місяця і переливи на небесах ніжних кольорів — рожевого, золотавого, зеленого, блакитного.

Отака Антарктида, манлива й таємнича країна. Площа цього скутого кригою материка становить майже 15 мільйонів квадратних кілометрів, тобто майже дорівнює площі Південної Америки. Більша частина її внутрішніх районів фактично менше досліджена, ніж обернений до нас бік поверхні Місяця.

За ціле століття, що минуло з часів відкриття, на її берегах мешкало менше 600 чоловік. Ніби сирена, вона заманює післявоен-

ний світ, що жадібно шукає пригод, і кидає йому виклик».

Кораблі, гідролітики, санно-тракторні поїзди обстежили величезні території, створили кілька баз на узбережжі Антарктиди, накидали плани для подальшого проникнення в глибину континенту.

А тим часом політична і дипломатична боротьба за володіння антарктичними землями розпалювалася дедалі сильніше і гостріше. Тон дипломатичних нот між Англією, з одного боку, Аргентиною і Чілі — з другого, ставав дедалі різкішим. Потім Аргентина послала в антарктичні води свій флот, у тому числі транспорти з частинами гірських стрільців. За шість кілометрів від британської бази аргентинці збудували свою станцію.

Тодішній уряд Чілі в сезон 1947—1948 років вдався до ефектної демонстрації. В Антарктику вирушив сам президент Габрієло Гонсалес Відела. Оркестр при цьому грав національний гімн, а коли президент ступив на землю континенту, з кораблів пролунали залпи салюту.

Англійське адміралтейство, у свою чергу, послало з Південної Африки свої крейсери.

Наприкінці 1951 року аргентинці збудували нову метеорологічну станцію в бухті Хоп, у тому місці, де в 1948 році згоріла англійська станція. 1 лютого 1952 року сюди підійшло англійське судно «Джон Біско». Англійці почали розвантажуватись. Начальник аргентинської бази заявив, що він має наказ від свого уряду не допускати будівництва інших баз у цьому районі. Англійці не звалили на

ці слова. Тоді аргентинські солдати, озброєні гвинтівками, посадили англійців на свій катер і доставили їх на борт «Джона Біско». Англійці доповіли по радіо своєму урядові про воєнні дії аргентинців і все-таки домоглися врешті-решт дозволу збудувати свою базу.

На острові Десепшен, де за шість кілометрів від англійської бази містилася аргентинська станція, аргентинці й члійці спорудили хижки-сховища лише за чотириста метрів від англійської бази. У лютому 1953 року в бухту острова прибув британський корвет. Начальник англійської станції в супроводі двох констеблів¹ наказав морякам зруйнувати хижки, а двох аргентинців, що мешкали там, заарештував і відправив для передачі аргентинським властям на Південну Георгію...

У цих запеклих суперечках, певна річ, ніхто не згадував про тих, кому справедливо, як першовідкривачам, належала Антарктида — про росіян. Ба, навіть дедалі частіше й частіше почали ставити під сумнів сам факт відкриття російськими кораблями шостого континенту.

Виступаючи в сенаті США у зв'язку з обговоренням міжнародного договору про Антарктиду, Елізабет Кендолл сказала про Беллінсгаузена так: «Я не можу збагнути, як він міг не вигукнути від радості, якщо він побачив новий континент, а від нього ніколи не чули такого вигуку, викликаного відкриттям нового континенту».

¹ Констебль — у Великобританії і США нижчий поліцейський чин.

Зарубіжні географи почали вважати вельми суперечливим те, що експедиція Беллінсгаузена бачила вперше берег материка наприкінці січня 1820 року, хоч і визнають, що береги Антарктиди були детально описані через два тижні, в середині лютого. А за цей короткий проміжок часу материк нібіто встигла побачити і нанести на карту англійська антарктична експедиція лейтенанта Брансфілда.

Американці ж узагалі вдали, що нічого не знають про відкриття Беллінсгаузена і тим паче Брансфілда, а твердили, що її вперше побачив китобій Натаніель Палмер 17 листопада 1820 року.

Але чи так було насправді?

ДОКАЗИ ПРОТИЛЕЖНОГО

Товста коричнева папка, потерта з боків, Головіну вже траплялася. За час роботи в архіві у нього добре розвинулася зорова пам'ять. Він міг точно сказати, бачив уже той чи той папір, навіть не знаючи його змісту. Ця папка асоціювалася з темрявою і чомусь із снігом... Як же могла вона потрапити на очі? Коли витягали архів із підвалу Катерининського палацу? Ні. У той час Головін прикривав бійців з боку передової і не бачив, як папери запихали в речові мішки і висипали в окопах.

І раптом він чітко пригадав — ця папка лежала зверху нерозібраного стосу, коли він щойно прийшов працювати в архів. Ще була блокада. Лампочки ледве жевріли, в їх ску-

пому червонуватому свіtlі холодно поблискував іній. Він стер паморозь долонею, прочитав напис, тиснений золотом: «Відомості про утримання унтер-офіцерського і рядового складу фортеці Кронштадт». Потім папку поклав до інших, уже переглянутих паперів, і поступово вона опинилася аж унизу.

Коли ж він почав знову, детальніше досліджувати кожен аркуш, папка ще раз потрапила йому до рук. Він механічно потяг за шворки, здмухнув із заголовної сторінки пил, що пробився крізь цупкий старий картон, і замість відомостей побачив синюватожовті аркуші, складені абияк поспішною рукою.

Він відчув, як застрибали пальці. Від хвилювання зсудомило в горлі. Боячись повірити, він заплющив очі і розплющив їх знову. Ні, передчуття не підвело його. Ноги раптом ослабли, втратили пружність. Він опустився на стілець, не випускаючи з рук папки. На першому ж аркуші карти, серед численних написів, зроблених різними почерками, він одразу ж упізнав тверду, без нахилу і модних на той час викрутасів руку самого Беллінсгаузена.

Головін поклав долоню на телефонну трубку, але не квапився — йому хотілося наодинці хоч на кілька хвилин продовжити радість. Потім він зняв трубку і швидко набрав номер Попова.

— Анатолій Васильович? Знайшов! — устиг сказати він і одразу ж почув короткі гудки. За хвилину до кімнати влетів Попов, на ходу надіваючи окуляри:

— Де?

Головін почав розгортати аркуші й розкладати просто на підлозі. Світло падало на них згори, добре висвітлюючи напівтіні.

— А ось написи самого Фадея Фадейовича...

Попов упав на коліна і схилився над картою:

— Так. Це його рука.

— Чи треба передавати на спеціальну експертизу?

— Неодмінно.

— А ви хіба не можете?

— Я любитель. А тут потрібен майстер своєї справи. Надсилайте на різні адреси: в лабораторію консервації і реставрації документів Академії наук і, скажімо, в Інститут історії доктору Валку.

— Добре.

Попов підвівся з підлоги, оглянув усі карти разом і рвучко повернувся до Головіна:

— А ти все-таки домігся свого. Повір, у іншого давно опустилися б руки. А ти... молодець!

— Перехвалите,— усміхнувся Головін.— Дайте краще відпустку хоч за власний рахунок, хоч чергову.

— Відпочивати надумав? — здивувався Попов.

— Попрацювати з цими картами.

— Бери. Місяця вистачить?

— Щоб зробити в чорновому варіанті, вистачить...

— І ще раз поздоровляю... Знаєш, навіть позаздрив тобі. Як це у Теннісона: «Боротися й шукати, знайти і не здаватись...» Якби

кожен із нас відкрив хоч децию з усіх загадок — було б чудово!

...Через кілька днів Головін деякі документи розіслав експертам, а сам розібрав і щойно знайдені, і відкриті раніше карти за номерами й засів вивчати кожен аркуш окремо.

Він розумів, що ці звітні карти являли собою прекрасний картографічний твір, невідомий у практиці російських кругосвітніх експедицій XVIII і першої чверті XIX століття. По суті, ці 15 карт, об'єднані однією ідеєю, складали ніби окремий атлас. Він охоплював усе антарктичне плавання шлюпів «Восток» і «Мирний», не повторене досі. На всіх аркушах була єдина мережа мериданів і паралелей, але на них не було характерних для робочих, прокладових карт слідів розв'язання курсів, перевирахунків і поправок. Безперечно, вони належали до категорії навігаційних. На них у всіх подробицях наносилася штурманська прокладка з робочих місць. Ця прокладка була наслідком виправлень, розв'язання всього шляху плавання, і її можна було вважати доброю навігаційною картою для наступних плавань у Антарктику.

Надзвичайну цінність мали й написи на картах.

По-перше, це були і наукові спостереження, підтвердженні найможливішими метеорологічними та гідрологічними даними про стан погоди і моря — дощ, туман, сніг, ясно, хмарно, за кожну добу повідомлялася температура, тиск повітря, абсолютна вологість, напрямок і швидкість течій, хвилі, визна-

чався магнітний нахил компаса, позначались південні полярні сяйва. Тут же наводилися дані орніологічних спостережень — перераховувалися птахи, які зустрічалися поблизу крижин чи в океані. Згадувались і представники тваринного світу — кити, нерпи, морські свині, котики. Багатьох цих даних взагалі немає в книзі Беллінсгаузена, а вони ж, певна річ, були надзвичайно цікаві як перші інструментальні спостереження в Антарктиці. Ба, навіть могли правити за вихідний матеріал для характеристики епохальних змін природи в цій частині світу.

По-друге, на картах нотувалися окремі примітні події в плаванні. Іноді записи перестали в цілі оповідання. Але частіше — вони коротко повідомляли про прибуття на кораблі офіцерів, про стан такелажу, добування з криги прісної води, сигнали для орієнтування шлюпів.

Особливої уваги на картах надавалося стану криги під час плавання. Та це й зрозуміло. Крига здавалася морякам нездоланною перешкодою для руху вперед і водночас дивувала своєю суворою величчю. Про кригу в запису подій 5 лютого 1820 року, коли шлюпи втретє наблизалися до крижаного берега, Беллінсгаузен писав так: «Велетенську кригу, яка в міру наближення до Південного полюса утворює пологі гори, я називаю матерою, припускаючи, що, коли найкращого літнього дня морозу буває 4 градуси, тоді далі на південь холод, звичайно, не зменшується і тому роблю висновок, що ця крига йде через полюс і повинна бути нерухома, торкаючись подекуди мілководдя та

островів, таких як острів Петра Великого, що, безперечно, знаходяться у великих південних широтах, і належить також до берега, який існує /на нашу думку/ поблизу тієї широти і довготи, де ми зустріли морських ластівок...

Думка моя про походження, склад і перехід зустрінутих у південній півкулі плаваючих крижаних островів ґрунтуються на дворічному безперервному плаванні між ними, і я вважаю, що в північній півкулі крига складається в такий же спосіб».

Із міркувань начальника експедиції видно, що він був переконаний в існуванні у районі Південного полюса «материка криги». Це був перший і головний висновок, який він зробив із плавання довкола шостого континенту. Берег континенту, покритий кригою, Беллінсгаузен називав «материком криги». Точнісінько так само висловлювались і його однодумці. Лазарев у листі до Шестакова характеризував його як «крижаний континент», Симонов — «крижана фортеця», Новосильський — «крижана стіна». Для того часу, коли взагалі не існувало поняття про Антарктиду, як про покритий материковою кригою континент, оточений в окремих місцях шельфовими льодовиками, уявлення російських моряків про шосту частину світу були на диво близькими до сучасних.

На картах умовно позначалася материкова, «матера» крига у вигляді прилеглих до одної до темно-синіх плям. Іноді в цьому місці Беллінсгаузен робив приписку: «Побачили суцільну кригу». Так сталося й того дня, коли «Восток» уперше підійшов до крижаного

берега — 15 січня 1820 року. Моряки в цей час помітили над суцільною кригою надзвичайно яскраве світіння, хоч погода була волого, над морем низько слалися хмари.

Головін легко пояснив для себе фізичну суть цього явища — там, де пливли кораблі, було похмуро, а над Антарктикою сяяло сонце. Сонячне світло відбивалося від снігової поверхні континенту і створювало у мореплавців враження яскравості, світіння на горизонті, білого яскравого сяйва. А це ще одне свідчення того, що «Восток» і «Мирний» були біля берегів Антарктиди; це, безперечно, робить честь російським морякам. Зіставляючи повідомлення на карті про «суцільну кригу» з термінами «тверда крига», «крига, що твердо стоїть», які зустрічаються в різних документах і книзі Беллінсгаузена, Головін зробив висновок, що для Беллінсгаузена це були слова-синоніми. Він ставив знак рівності між «суцільною кригою» і «кригою гористою, що твердо стоїть». Саме ця «тверда крига», за висловом капітана, «йде» через полюс і повинна бути «нерухомою».

Отже, напис, який він власноручно зробив на звітній карті і якому надав особливого значення — «Побачили суцільну кригу», — став виявом його переконання, що саме цього знаменного дня російська експедиція вперше підійшла до «материка криги», «криги, що твердо стоїть», тобто до крижаного берега Антарктиди.

На перший погляд, не дуже важливий напис при дешифруванні виявився сповненим важливого і глибокого смислу. Темно-синім кольором плям, що тісно лягали одна до

одної, на картах зафарбовувався той крижаний простір, перед яким російські кораблі чотири рази зупинялися по шляху на південь. Головін переконався, що судна в ці знамені дні зупинялися не взагалі перед кригою, а перед крижаним берегом континенту.

ЕКСПЕРТИ

Звичайно ж, коли чекаєш чогось, то час немов завмирає на місці. Відповіді на листи не надходили, і Головін непокоївся. Ввижалося різне — раптом листи загубились на пошті чи потрапили до недбалих людей. Але ж пошта, не те що у воєнні роки чи блокаду, працювала добре.

Розуміючи, що чинить нетактовно, Головін поїхав у Лабораторію консервації і представрації документів Академії наук СРСР. Добре, що вона була в Ленінграді.

Очевидно, звикнувши до настирливих відвідувачів, секретарка одразу ж спробувала відпроводити його, оскільки день був неприйомний. Але Головін, за вдачею чоловік делікатний і скромний, тут був невблаганий.

— Листа передано Дмитру Павловичу, зайдіть до нього в кабінет,— нарешті здалася секретарка.

Дебелій, трохи похмурий експерт мовчки вислухав Головіна, очима показав на стілець поряд із своїм, серед купи паперів знайшов папку Головіна:

— Ваша?

— Моя, — кивнув Головін, холонучи від

думки, що експерт зараз її поверне і відмовиться від роботи.

— Я вже написав висновок...

— Ви згодні, що тут є підписи Беллінсгаузена? — вигукнув Головін, та експерт, сердито смикнувши рукою, змусив його замовкнути, розкрив на столі документи і пачку мікрофотографій. Карбуючи слова, він промовив:

— Поясню суть. Ви надіслали три документи — частину карти узбережжя Антарктиди з берегами Нової Шотландії і Землі Олександра Первого, на ній є запис, припісуваний руці Беллінсгаузена, потім — рапорт, на останній сторінці якого є власноручна приписка мореплавця, і останнє — його лист на ім'я морського міністра. Так?

Головін кивнув.

— Дослідження ми провадили по двох лініях. У великих масштабах вивчали написання окремих слів з характерними літерами і порівнювали оптичні характеристики чорнила на цих документах. Так-от... Щоб з'ясувати особливості письма, фотографували ділянки часткового 薨глинання. Вам зрозуміло? При такій зйомці чорнильні штрихи стають напівпрозорими. Це дає змогу краще розглянути мікродеталі письма, товщину шару чорнила в штрихах. І от що ми виявили. Фотографії, одержані як із карти, так і з рапорта й листа, свідчать про ідентичність не тільки конфігурації окремих літер і буквосполучень, а й техніки їх виконання, тобто напрямку ведення пера, натиску, початку і кінця штриховедення.

Експерт подивився на Головіна, ніби

прагнучи переконатись, яке враження спровадяє його розповідь на співбесідника. Головін, нахилившись уперед, уважно розглядав мікрофотографії.

— Ви зробили величезну роботу! — сказав він.

Експерт насмішкувато зморщив губи.

— З метою порівняння оптичних характеристик,— провадив він далі,— ми знімали фрагменти всіх трьох документів у вузьких спектральних зонах за допомогою інтерференційних світлофільтрів і в променях власної видимої люмінесценції, збудженої ультрафіолетовими променями...

— І якого висновку дійшли? — знову не витримав Головін, повернувшись до експерта.

Той сковав товсті окуляри в кишеню халата, переклав на столі кілька фотографій, знайшов написаний висновок:

— Тут усе сказано.

Головін прочитав:

«1. Чорнило за своїм хімічним складом, напевне, залізо-галове.

2. Чорнило, яким написані всі три документи, за своєю якістю і кількісною рецептурою дуже близьке, а можливо, й цілком ідентичне.

3. Характер техніки виконання письма в усіх трьох документах збігається повністю, і тому письмо їх, без сумніву, належить одній особі».

Експерт поставив свій підпис і швидко склав усі папери в папку.

— Ви чекали на таку відповідь? — запитав трохи теплішим голосом.

— Признаюся, чекав.

— Виходить, ваші передбачення справдилися. До побачення.

Коли Головін попрощався з експертом, секретарка попрохала його зайти до директора. Директор, на противагу своєму співробітникові, виявився надзвичайно добродушним і люб'язним.

— Отже, ви і є той Головін? — подаючи маленьку худу руку, поцікавився директор.

— А який же ще? — запитав Головін.

— З історії морського флоту залишилося чимало Головіних. А ви той, хто повертає наукі карти Беллінсгаузена, — серйозним тоном промовив директор, примусивши Головіна зніяковіти. — Не ображайтесь, але я із своєї ініціативи звернувся в Інститут російської літератури і попрохав висловити свої міркування щодо атрибуції почерку, яким зроблено перелік умовних позначень на рукописній карті, надісланій вами. Ознайомтеся.

Головін прочитав документ, пропускаючи вже відомі йому докази:

«...Не викликає сумніву те, що приписка умовних позначень на «карті плавання шлюпів...» зроблена рукою Беллінсгаузена. Умовні позначення нанесені тим самим чорнилом, яким написані листи Беллінсгаузена. Особливо близький почерк до приписки, зробленої рукою Беллінсгаузена на рапорті адміралу Траверсе /його «чистовий» почерк/.

Його ж рукою також зроблена приписка «Побачили берег з хвилястою лінією» внизу на 14-му аркуші «Звітної карти».

Відпадає можливість припущення в підробці почерку Беллінсгаузена на «Карті

плавання шлюпів...». Підроблювачі, як правило, добре передають написання звичайних літер; оригінальні ж написання, притаманні тільки даному почерку, звичайно в підробках вирізняються від інших літер сильнішим натиском (не кажучи вже про «розпливчастість» і деяку невизначеність ліній). Про всі ці характерні риси підробок почерку не може бути й мови про аналіз написання умовних позначень на «Карті плавання шлюпів...» Почерк вражає своєю визначеністю, чіткістю, збереженням «чистоти» ліній, характерних для Беллінсгаузена.

Науковий співробітник Інституту російської літератури /Пушкінський будинок/ Академії наук СРСР, кандидат філологічних наук Г. М. Мойсеєва».

— Я зворушений вашою увагою,— промовив Головін.

— Що ви кажете! — перебив його директор.— Просто я в науці не перший рік і знаю, що нам доводиться все тричі перевіряти, а потім перевіряти ще раз...

Вдома у поштовій скриньці лежала бандероль із документами, які Головін надсилав на експертизу, і висновки доктора Валка:

«Зіставлення особливостей написання у листі до Міністра від 8 квітня 1820 року, що безперечно належить руці Ф. Ф. Беллінсгаузена, і тих поміток, що є на карті плавання шлюпів «Восток» і «Мирний» навколо Південного полюса в 1819—1821 роках, приводить до висновку, що помітки написані тією самою рукою, що й лист. Іншими словами помітки написані рукою Беллінсгаузена...»

Тепер лишалося Головіну поміркувати

над висновками. А вони розкривали багато чого.

Надрукувавши з великими труднощами книжку і «Атлас» у 1831 році, мореплавець, звичайно ж, не міг ставити питання про видання звітної карти. На це знадобилися б нові й чималі кошти, а їх скupo відпускали морські відомства на такі справи. Звітну карту могла спіткати доля її попередниць. Досить пригадати, що жодна підсумкова карта російських морських експедицій XVIII століття за життя їхніх авторів не побачила світу. Більшість із них була знайдена і видана в наш час.

Тепер стає зрозумілішою суть однієї невеликої замітки, яку Головін колись зустрічав у журналі «Отечественные записки» за 1821 рік. Кореспондент цього журналу, що побував на борту шлюпів, писав про «курйозні речі», доставлені Південною експедицією у Кронштадт, і свідчив, що під час огляду наукових матеріалів показали карти, складені в ході плавання, і серед них його увагу привернули «карти ними /російськими моряками/ самими зроблені», де нанесені з надзвичайною точністю шляхи кораблів і знаменитого Ікука». Журналіст зауважив, що на цих картах «різними стрілочками показано вітри, які мореплавці зустріли на цьому шляху».

Кореспонденція в «Отечественных записках» ще раз підтверджувала висновки про час складання звітної карти — одного з головних першоджерел експедиції Беллінсгаузена — Лазарєва. Це відбувалося у 1821 році, а місцем її складання був флагманський корабель експедиції.

Про те, що це дуже важливе першоджерело відображало події, які відбувалися на борту шлюпа «Восток», свідчать написи на самій карті: «З «Мирного» командир і офіцери приїжджають обідати», «Командир і офіцери на «Мирный» їздили обідати» і т. д. Тому безглупо припускати, що звітна карта складалася після того, як експедиція перестала існувати і її учасники роз'їхалися по флотах і флотиліях, коли багато-які, в тому числі й описані подробиці походу, навряд чи могли зацікавити Морське міністерство.

І ще одне важливе відкриття зробив Головін, вивчаючи звітну карту Першої російської експедиції в Антарктику. Він установив, що при переведенні середньоастрономічного часу, за яким велися записи в корабельному журналі, на громадянський час справжньою датою походу суден до антарктичного берега слід вважати 27 /15/ січня.

Отже, 15 січня 1820 року за новим стилем «Восток» і «Мирний» відкрили Антарктиду!

ПАМ'ЯТНИК РОСІЙСЬКИМ МОРЯКАМ

Напередодні Міжнародного геофізичного року (1955—1957) професор В. В. Белоусов на прес-конференції в Парижі заявив про план робіт у Антарктиці. Радянські вчені мали намір створити дослідні станції на південному геомагнітному полюсі і в районі Полюса недоступності. Вони починали штурм найважкодоступніших пунктів з боку Індійського океану.

У той час радянський план здався майже фантастичним. З боку моря Росса атака кон-

тиненту тривала понад половину століття і не завершилась успіхом. Про природу тих місць, де був геомагнітний полюс і Полюс недоступності, дослідники лише здогадувалися.

Першу радянську експедицію в Антарктику очолював Михайло Михайлович Сомов.

5 січня 1956 року дизель-електрохід «Объ» підійшов до крижаного прип'яту антарктичного берега. 13 лютого на щоглі першої радянської обсерваторії було піднято державний прапор Радянського Союзу. Ця станція одержала назву «Мирний» — на честь одного з кораблів першої російської антарктичної експедиції Беллінсгаузена — Лазарєва. Потім з'явилися станції «Пионерская», «Оазис», «Восток I и II», «Комсомольская», «Советская», «Полюс недоступності», «Лазарев» та інші.

Внесок радянських учених у дослідження Антарктики і співдружність полярників різних країн примусили дипломатів юридично оформити принципи співробітництва. Договір про Антарктиду включав у себе дуже важливі пункти, що запобігали різним сваркам і сутичкам. Договір забороняв будь-які заходи військового характеру, створення військових баз і укріплень, проведення військових маневрів, випробування будь-яких видів зброї. Він давав право всім країнам користуватися свободою наукових досліджень у всій Антарктиці на однакових підставах. На найхолоднішому материкову, де температура повітря сягає 88 градусів морозу, встановилися найтепліші стосунки між ученими різних держав. Антарктика стала зоною миру.

Роботи в Антарктиці розширяються з кожним роком. Прагнення людей до знань, їхня сила і воля перемагають ураганні вітри і найжорстокіші на землі морози. Якщо вже Земля — наш дім, то люди хочуть знати, що діється в цьому домі.

І, звичайно, багато хто з них не забуває імен тих, хто першим пішов назустріч невідомому. «Відкриття найпівденнішого з відомих материків було доблесно завойоване безстрашним Беллінсгаузеном», — визнавав англійський мореплавець Джеймс Росс, що відкрив шлях для пізніших експедицій до Південного полюса.

Німецький географ Петерман, зазначаючи, що в світовій географічній літературі заслуги російської антарктичної експедиції оцінені зовсім недостатньо, прямо вказує на мужність Беллінсгаузена, з яким він пішов проти думки Кука: «Але заслуга Беллінсгаузена ще не найменша. Найважливіше те, що він безстрашно пішов проти вищевказаного рішення Кука, яке панувало на повну силу протягом 50 років і встигло уже міцно вкоренитися. За цю заслугу ім'я Беллінсгаузена можна поставити поряд з іменами Колумба, Магеллана і Джемса Росса, з іменами тих людей, які не відступали перед труднощами та уявними неможливостями, які йшли своїм самостійним шляхом і тому були руйнівниками перешкод до відкриттів, що ними позначаються епохи».

Готуючи до видання наукову працю про звітні карти Беллінсгаузена, Головін писав про грандіозність початого Росією наукового заходу, рівного якому не знала довгі роки по

тому історія географічних експедицій. «У всякому разі, жодна країна світу, яка претендує нині на першовідкриття Антарктиди, не може представити нічого такого, що можна було б порівняти із звітною навігаційною картою Беллінсгаузена,— стверджував він.— Добре відомо, що дрібномасштабні карти англійської експедиції Брансфілда й американської експедиції Палмера не можуть іти ні в яке порівняння із звітною картою Першої російської антарктичної експедиції...

Залишаючи Антарктику, російські моряки везли з собою тверде переконання, а не припущення, що на південь від курсу плавання їхніх кораблів лежить «крижаний континент», «крижана фортеця», «континент криги», «Південна земля». Цим вони успішно впоралися із завданням, поставленим перед ними всім ходом географічних відкриттів у південній півкулі. Ось чому науковий подвиг російських військових моряків назавжди залишиться в літопису світових подій...

Головін згадував тих, хто допомагав йому розшукувати карти, витягати їх із підвалів Великого Катерининського палацу, хто зберіг архів у дні жорстокої блокади, а потім працював над ним, не шкодуючи часу; без цих людей, напевне, Головін не зміг би повернути науці документа величезної історичної цінності, не зумів би представити світові головного доказу того, що екіпажі суден «Восток» і «Мирний» здійснили найбільше відкриття століття — знайшли і занесли на карту шостий континент — Антарктиду.

Дизель-електрохід «Лена» стишив хід. У рожевому серпанку голубіла крижана далина. А навколо, ніби оберігаючи спокій величеської білої країни, в зеленуватій воді стояли айсберги.

Льоша Кондрашов дивився на берег, що відкривався попереду, і згадував своє життя. Він зробився таким же шукачем істини, як його старший друг. Давно закінчив університет, зимував на різних полярних станціях Арктики й Антарктиди, став добрым гляціологом¹, кандидатом наук. Але, як і кожна неспокійна людина, іноді він відчував жах від свого безсилля перед будь-якою проблемою, починав метушитися. І тоді згадував Головіна. Адже й той переживав таке — страждав і мучився, радів і жахався. Аж поки дійшов висновку: працюй і працюй, шукай і не здавайся — ось рятунок від усіх образів і невдач.

Дуже рідко Льоша зустрічався з Головіним, тепер уже доктором наук. То один був на зимівлі, то другий у далекій експедиції. В суеті життя залишалось мало часу на людську участь і увагу один до одного. Але в них жили спогади про перші бої, про відчайдушні вилазки до Катерининського палацу, про госпіталь й пошуки архіву в голодні блокадні дні, про спільну працю, що здружила їх.

Кондрашов уже тричі побував в Антарктиці і тепер плив сюди вже вчетверте. А Головіну так ні разу й не довелося побачити цих засніжених берегів, цих айсбергів, цього пронизливо чистого ранкового неба, якого не побачиш у інших широтах. Медична комісія

¹ Гляціологи — вчені, що вивчають льодовики.

була невблаганна, до того ж у Головіна останніми роками давало себе знати серце.

Щоразу, коли корабель притискався до припаю і сотні збуджених хлопців, які більше не могли чекати, нетерпляче збігали на лід, щоразу Кондрашов згадував Головіна. Уявляється йому друг, що залишився в Ленінграді, другим, після Беллінсгаузена і Лазарєва, відкривачем шостого континенту. В цьому не було перебільшення. Адже будь-яке відкриття важливо не тільки зробити, а й захистити, відстояти його, прокласти йому дорогу в історію.

З МІСТ

ВІД АВТОРА 3

Розділ перший	
ДАВНО ЗА ОРАНІ ОКОПИ...	
РЕФЛЕКС МЕТИ	5
ТУРБОТА БАРОНА БУДБЕРГА	15
КАПІТАН ЗУБКОВ ТА ІНШІ	22
У НІЧ ПЕРЕД СНІГОПАДОМ	26
ПОЛКОВИЙ КОМІСАР	29
ЗУСТРИЧ	32
«НЕ МОЖУ ЖИТИ БЕЗ МОРЯ»	42
ЦІНА ВТРАТ	58
НІЧНИЙ ВІЗИТ	61
ЛЕЙТЕНАНТ ЛАУБАХ ВЕДЕ	
РОЗСЛІДУВАННЯ	68

Розділ другий	
«КОЖНОМУ СВІЙ ЧАС»	
ХОЛОДНА ДОРОГА ЖИТТЯ	77
НЕБО СИНЄ НАД НЕВОЮ	85
АНАТОЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ПОПОВ	94
ЛЬОША КОНДРАШОВ	101
ПЕРША ЛАСТІВКА	109

Розділ третій	
КАРТИ	
ПРЕТЕНДЕНТИ	121
ДОКАЗИ ПРОТИЛЕЖНОГО	129
ЕКСПЕРТИ	136
ПАМ'ЯТНИК РОСІЙСЬКИМ	
МОРЯКАМ	142

Ф33 Федоровський Є. П.

Свіжий вітер океану. Пригодницька повість. Для серед. та ст. шкіл. в. /Пер. з рос. В. К. Кульової. Мал. Г. П. Філатова та Р. Є. Безп'ятова/. — К.: Веселка, 1980. — 152 с., іл. — /Серія «Пригоди. Фантастика»/.

У повісті розповідається про наукові пошуки експедиції російських мореплавців під керівництвом Беллінсгаузена — Лазарєва, яка першою відкрила шостий континент — Антарктиду.

Ф 70803—063 196—80 4803010102 P2
M206 (04)—80

СЕРИЯ «ПРИКЛЮЧЕНИЯ. ФАНТАСТИКА»

**Евгений Петрович Федоровский
СВЕЖИЙ ВЕТЕР ОКЕАНА**

Повесть

/На украинском языке/

**Для среднего и старшего
школьного возраста**

*Перевод с русского
Веры Константиновны Кулевой*

*Рисунки
Георгия Павловича Филатова
и Ростислава Евгеньевича Беспятова*

**Издательство «Веселка»,
Киев-4, Бассейная, 1/2**

Редактор

Є. П. Литвиненко

Художний редактор

В. Ю. Тернавський

Техничний редактор

В. І. Дмухар

Коректори Г. М. Тютюнник,

В. В. Богаєвський

Інформ. бланк № 1542

Здано на виробництво 11. 07. 79.

Підписано до друку 18. 01. 80.

Формат 70x90 1/32. Папір друк. № 1.

Гарнітура шкільна. Друк високий.

Фіз. друк. арк. 4,75. Обл.-вид. арк. 5,42.

Умовн. друк. арк. 5,56. Тираж 65 000.

Зам. 1069-9. Ціна 30 к.

**Видавництво «Веселка»,
Київ-4, Басейна, 1/2.**

**Львівська книжкова фабрика «Атлас»
республіканського виробничого**

об'єднання «Поліграфкнига»

Держкомвидаву УРСР.

Львів-5, Зелена, 20.